

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI Prefix: 10.23747

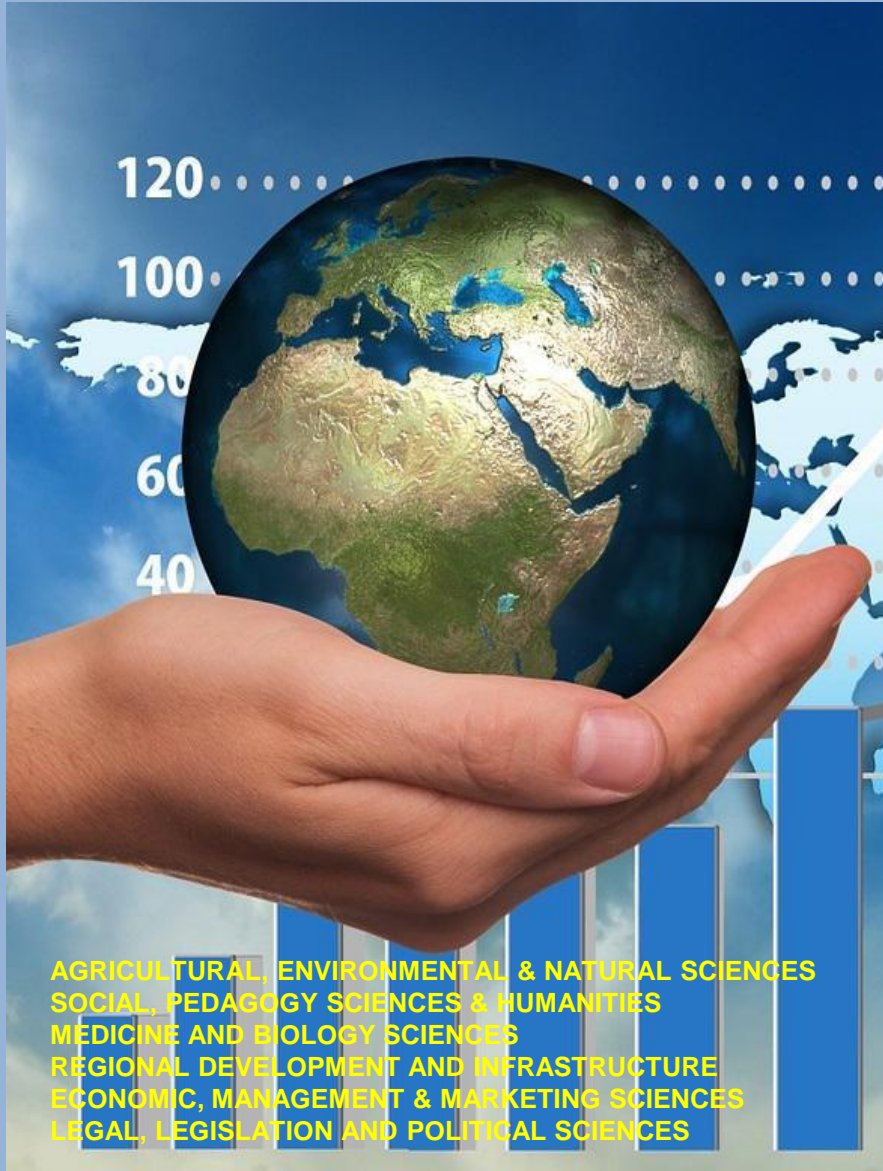
FEBRUARY 2019 VOLUME 29 ISSUE 02

© SC SCIENTIFIC JOURNALS

THE CAUCASUS

ECONOMIC & SOCIAL ANALYSIS JOURNAL

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL
REFEREED & REVIEWED JOURNAL



AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES
SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES
MEDICINE AND BIOLOGY SCIENCES
REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE
ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES
LEGAL, LEGISLATION AND POLITICAL SCIENCES



"An investment in knowledge always pays the best interest." Benjamin Franklin

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI Prefix: 10.23747

FEBRUARY 2019 VOLUME 29 ISSUE 02

© SC SCIENTIFIC JOURNALS

THE CAUCASUS

ECONOMIC & SOCIAL ANALYSIS JOURNAL

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL
REFEREED & REVIEWED JOURNAL

JOURNAL INDEXING

GENERAL IMPACT FACTOR 2017 – 1.9519

GLOBAL IMPACT FACTOR 2017 – 0.721

INTERNATIONAL SOCIETY OF INDEXING 2018 – 2.054

mEDRA



Google scholar

zotero



GENERAL IMPACT FACTOR
University of Digital Openness



RESEARCHERID



GEORGIA, TBILISI 2019

Editors-in-chief:

Historical and Natural Sciences

Lienara Adzhyieva

Tubukhanum Gasimzadeh

Social, Pedagogy Sciences & Humanities

Eka Avaliani

Medicine, Veterinary Medicine, Pharmacy and Biology Sciences

Mariam Kharaishvili

Technical, Engineering & Applied Sciences

Nikolay Kurguzov

Regional Development and Infrastructure

Lia Eliava

Economic, Management & Marketing Sciences

Badri Gechbaia

EDITORIAL BOARD LIST SEE PAGE 62

ISSN: 2298-0946; E-ISSN: 1987-6114; DOI prefix: 10.23747; UDC: 3/K-144

©**Publisher:** Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCSJAR.

Head and founder of organization: Namig Isayev. Academic Doctor in Business Administration. PHD. RIDCAG

©**Editorial office:** 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

Tel: +994 51 864 88 94; +994 55 241 70 12; +995 59

E-mail: gulustanbssjar@gmail.com, caucasusblacksea@gmail.com

Website: <http://sc-media.org/>

©**Typography:** Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCSJAR.

Registered address: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.



Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia registered by Public register of Georgia, on 28/05/2013,
R/C 434161097. <http://public.reestr.gov.ge>

© The Southern Caucasus Media. NGO RAIDCG. All rights reserved. Reproduction, store in a retrieval system, or transmitted in any form, electronic, mechanic photocopying of any publishing of Southern Caucasus Scientific Journals permitted only with the agreement of the publisher. The editorial board does not bear any responsibility for the contents of advertisements and papers. The editorial board's views can differ from the author's opinion. The journal published and issued by The Southern Caucasus Media.

TABLE OF CONTENTS

Манана Роландиевна Махарадзе, Реваз Варламович Сулухия, Мзия Владимировна Циклаури, Лариса Гуливеровна Мелия, Иамзе Ираклиевна Таборидзе ЗНАЧЕНИЕ НЕЙТРОФИЛЬНО-ЛИМФОЦИТАРНОГО СООТНОШЕНИЯ ДЛЯ ПРОГНОЗА СПОНТАННОГО АБОРТА	04
Житкова Олеся Олександрівна ДІЯЛЬНІСТЬ УАПЦ У М. КИЄВІ (1921 – 1930-Й РР.)	09
Quliyev Heydər İzzət oğlu İNGİLİS DİLİNDƏ CERUND VƏ ONUN FUNKSİYALARI	15
Quliyev Heydər İzzət oğlu İNGİLİS DİLİNDƏ FELİ SİFƏT VƏ FELİ SİFƏT TƏRKİBLƏRİ	20
Quliyev Heydər, İsmayılova Aidə AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FELİ SİFƏT	24
Quliyev Heydər İzzət oğlu İNGİLİS DİLİNDƏ MƏSDƏR VƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİ	30
Büşra Yılmaz TRAVMA SONRASI STRES BOZUKLUĞU LİSANS BİTİRME TEZİ	38
Tatyana O. Skriabina КРАТКИЙ ЭКСКУРС В ИСТОРИЮ СОЛЕДОБЫЧИ НА ОЗЕРЕ САСЫК-СИВАШ В КОНЦЕ XVIII - НАЧАЛЕ XX ВЕКА	59

ЗНАЧЕНИЕ НЕЙТРОФИЛЬНО-ЛИМФОЦИТАРНОГО СООТНОШЕНИЯ ДЛЯ ПРОГНОЗА СПОНТАННОГО АБОРТА

Манана Роландиевна Махарадзе¹, Реваз Варламович Сулухия², Мзия Владимировна Циклаური³, Лариса Гуливеровна Мелия⁴, Иамзе Ираклиевна Таборидзе⁵

¹Докторант, Университет Давида Агмашенебели Грузии, Тбилиси, Грузия

²Ассоц. профессор, Тбилисский государственный университет им Ив. Джавахишвили, Тбилиси, Грузия

³Ассоц. профессор, Университет Геомеди, Тбилиси, Грузия,

⁴Акушер-гинеколог, Национальный медицинский центр им. Гудушаури, Тбилиси, Грузия

⁵Ассоц. профессор, Школа медицины, Университет Григола Робакидзе, Тбилиси, Грузия,

Email: ¹m.makharadze888@gmail.com; ²rezosulukhia@yahoo.com; ³mzia_tsiklauri@mail.ru; ⁴lalimelia@rambler.ru; ⁵itaboridze@yahoo.com

ABSTRACT

During physiological pregnancy, the number of neutrophils increases, and the number of lymphocytes decreases. In abnormal pregnancy, the ratio of neutrophils and lymphocytes in the peripheral blood varies. An increase in the proportion of neutrophilic leukocytes is observed. The ratio of neutrophils and lymphocytes is used as a marker of the inflammatory process during preterm birth, as well as an independent predictor of pre-amplification. Some authors believe that the neutrophilic-lymphocytic ratio (NLR) is a marker of spontaneous abortion.

Objective: to determine the informativeness of the neutrophil-lymphocyte ratio when predicting spontaneous abortions.

Materials and methods: We retrospectively studied the clinical and laboratory features of 111 patients with spontaneous abortion from the contingent of the National Medical Center O. Gudushauri and the First Medical Center, who were treated in 2016-2018. Data from 103 pregnant women who gave birth at a time in the same period of time were taken for control group.

Statistical analysis: The material was developed using variation statistics: the mean, standard deviation was calculated, the comparison of quantitative characteristics was performed using Student's criterion. Using the ROC analysis, we determined the sensitivity and specificity of the neutrophilic-lymphocyte ratio. We have found a odds ratio with regression analysis.

Statistical analysis was performed using the SPSS22 software package.

Results: With spontaneous abortion, NLR is significantly higher compared with the control group, respectively 7.00 + 5.10 and 3.78 + 1.29 (t = 6.23, p < 0.0001)

According Roc analysis, (Area Under the Curve) AUC = 0,779 + 0,032; the sensitivity of the test, when the NLR value is greater than 6.35, is 0.486, and the specificity is 0.971. The predictive value of a positive result is 0.947 (95% CI: 0.89-1.00); the predictive value of a negative result is 0.637 (95% CI: 0.562-0.712); the diagnostic value is 0.720 (95% CI: 0.659-0.780). The test showed a high predictive value of positive results and more than the average predictive value of a negative result and diagnostic value.

As a result of the regression analysis, we found that the ratio of neutrophilic lymphocytes above 6.35 increases relative chance of spontaneous abortion - OR=7.45 (95%CI:3.67-15.11).

Our studies have shown that with abortion, the NLR not only increases in comparison with the control group, but also has high sensitivity and specificity and, therefore, high predictive value.

Given that the peripheral blood test is present in the routine studies of pregnant women, DLS is simple and cost-effective, it is recommended to determine the risk group for spontaneous abortion.

Conclusions:

• NLR with a threshold value of 6.35 is a marker of spontaneous abortion and has a high specificity and average sensitivity.

Neutrophil-Lymphocyte Ratio may above 6.35 increases the Odds Ratio of spontaneous abortion.

Keywords: Neutrophil-Lymphocyte Ratio, spontaneous abortion.

АБСТРАКТ

Нейтрофильно-лимфоцитарное соотношение может иметь значение с точки зрения прогнозирования самопроизвольного аборта.

Цель исследования: определение информативности нейтрофильно-лимфоцитарного соотношения при прогнозирования спонтанных абортов.

Мы провели ретроспективный анализ клинико-лабораторных особенностей 111 пациентов с спонтанным абортом из контингента Национального медицинского центра О.Гудушаури и Первого медицинского центра, а, которые лечились в 2016-2018 гг. контрольную группу были влечены взяты данные 103 беременных женщин, которые родили в срок в тот же период времени.

Результаты

При самопроизвольном аборте НЛС является значимо высоким по сравнению с контрольной группой . соответственно 7.00 ± 5.10 и 3.78 ± 1.29 ($t=6.23$, $p<0.0001$)

Чувствительность теста, когда значение НЛС больше 6,35, составляет 0,486, а специфичность - 0,971.

Прогностическая ценность положительного результата - **0.947(95%CI:0.89-1.00)**

Прогностическая ценность отрицательного результата - **0.637(95%CI:0.562-0.712)**

Диагностическая ценность - **0.720(95%CI:0.659-0.780).**

OR=7.45 (95%CI:3.67-15.11)

Выводы:

- Нейтрофильно-лимфоцитарное соотношение с пороговым значением 6,35 является маркером спонтанного аборта имеет высокую специфичность и среднюю Чувствительность.
- Нейтрофильно-лимфоцитарное соотношение выше 6.35 повышает относительный шанс спонтанного аборта.

Ключевые слова: Нейтрофильно-лимфоцитарное соотношение, спонтанный аборт

აბსტრაქტი

გარდა ანამნეზური და კლინიკური მონაცემებისა, სპონტანური აბორტის პროგნოზირების თვალსაზრისით გარკვეული მნიშვნელობა შეიძლება გააჩნდეს ნეიტროფილ ლიმფოციტურ ფარდობას.

კვლევის მიზანი: ნეიტროფილურ თრომბოციტური ფარდობის ინფორმატიულობის განსაზღვრა თვითნებური აბორტის დროს.

მასალა და მეთოდები:

ჩვენს მიერ რეტროსპექტიულად შესწავლილ იქნა 111 პაციენტის კლინიკურ-ლაბორატორიული მახასიათებლები, რომელთაც აღენიშნათ თვითნებური აბორტი და რომლებიც მკურნალობდნენ აკად. ო. ლუდუშაურის სახ. ეროვნულ სამედიცინო ცენტრსა და პირველ სამედიცინო ცენტრში 2016-2018 წლებში. საკონტროლოდ აღებულ იქნა იგივე პერიოდში ქ/კონსულტაციაში აღრიცხვაზე მყოფი 103 ორსულის მონაცემები, რომელთაც იმშობიარეს აკად. ო. ლუდუშაურის სახ. ეროვნულ სამედიცინო ცენტრსა და პირველ სამედიცინო ცენტრში დროულად ცოცხალი ნაყოფით.

სტატისტიკური ანალიზი ჩატარდა პროგრამების პაკეტის SPSS 22-საშუალებით.

შედეგები: სპონტანური აბორტის დროს, საკონტროლო ჯგუფთან შედარებით, ნეიტროფილურ ლიმფოციტური ფარდობა სარწმუნოდ მაღალია - შესაბამისად $7.00 + 5.10$ და $3.78 + 1.29$ ($t = 6.23$, $p < 0.0001$). სპონტანური აბორტისათვის მაღალია ნორ ტესტის დადებითი შედეგის პროგნოზული ღირებულება - 0.947 (95% CI: 0.89-1.00); და საშუალოზე მაღალია უარყოფითი შედეგის პროგნოზული ღირებულება - 0.637 (95% CI: 0.562-0.712); და დიაგნოსტიკური სიზუსტე - 0.720 (95% CI: 0.659-0.780). ფარდობითი შანსი - OR=7.45 (95%CI: 3.67-15.11)

დასკვნები:

ნეიტროფილ ლიმფოციტური ფარდობა ზღვრული მნიშვნელობით - 6.3 წარმოადგენს სპონტანური აბორტის მარკერს საშუალო მგრძობელობით და მაღალი სპეციფიურობით.

6.35-ზე-ზე მაღალი ნეიტროფილურ ლიმფოციტური ფარდობა ზრდის თვითნებური აბორტის ფარდობით შანსს.

ВВЕДЕНИЕ

Каждая пятая клинически доказанная беременность заканчивается самопроизвольным абортом[1,2]. Индукция самопроизвольного аборта и преждевременных родов вызвана воспалением матери и плода[3].

Во время физиологической беременности, количество нейтрофилов увеличивается[4], а количество лимфоцитов уменьшается[5]. При аномальной беременности, соотношение нейтрофилов и лимфоцитов в периферической крови меняется. Наблюдается увеличение доли нейтрофильных лейкоцитов. Соотношение нейтрофилов и лимфоцитов используется в качестве маркера воспалительного процесса во время преждевременных родов[6], а также независимым предиктором преекпампии[7,8,9,10]. Некоторые авторы считают, что нейтрофильно-лимфоцитарное соотношение (НЛС) является маркером спонтанного аборта[11].

Таким образом, в дополнение к анамнезическим и клиническим данным, нейтрофильно-лимфоцитарное соотношение может иметь значение с точки зрения прогнозирования самопроизвольного аборта.

Цель исследования: определение информативности нейтрофильно-лимфоцитарного соотношения при прогнозировании спонтанных аборт.

Материалы и методы:

Мы ретроспективно изучили клинико-лабораторные особенности 111 пациентов с спонтанным аборт из контингента Национального медицинского центра О.Гудушаури и Первого медицинского центра, которые лечились в 2016-2018 гг. Для контроля были взяты Данные 103 беременных женщин, со срочными родами в тот же период времени. Мы провели нерандомизированное контролируемое исследование, изучали нейтрофильно-лимфоцитарное соотношение у пациентов с самопроизвольным аборт (аборт) и у пациентов со своевременным родоразрешением (контроль).

Методы исследования: Клинические, клинико-лабораторные.

Статистический анализ: Материал был разработан с использованием вариационной статистики: вычисляли среднее, среднеквадратическое отклонение, сравнение количественных характеристик проводили с помощью критерии Стьюдента. С помощью ROC анализа мы определили чувствительность и специфичность нейтрофильно-лимфоцитарного соотношения. Относительный шанс определили с помощью регрессионного анализа

Статистический анализ проводился с помощью программного пакета SPSS22.

Результаты

Показатели нейтрофильно-лимфоцитарного соотношения приведены в таблице 1.

Таблица 1

Статистическая оценка соотношения нейтрофильных лимфоцитов

Показатели	аборт N=111	Контроль N=103	t	p
	Mean±Std. Dev.	Mean±Std. Dev.		
НЛС	7.00+5.10	3.78+1.29	6.23	0.0000

Как показано в таблице, при самопроизвольном абрте НЛС является значимо высоким по сравнению с контрольной группой.

Результаты ROC анализа приведены на диаграмме

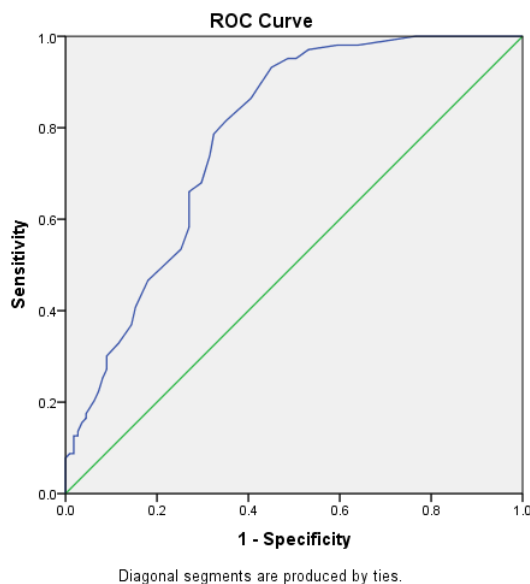


Диаграмма 1. Чувствительность и специфичность НЛС.

Чем ближе кривая к 1, тем больше площадь под кривой, тем выше специфичность и чувствительность теста. ROC Анализ показал, что область под кривой = 0,779 + 0,032, показывает высокоинформативность НЛС и пороговое значение составляет 6,35.

Основываясь на этих данных и с помощью регрессионного анализа, мы определили долю истинно-положительных, ложно-положительных, истинно-отрицательных и ложно-отрицательных случаев при оценке НЛС как диагностического теста спонтанного аборта (Таблица 2).

Таблица 2

НЛС как диагностический тест для спонтанного аборта

Результаты	истинно-положительный	ложно-положительный	ложно-отрицательный	истинно-отрицательный
Абс.	54	3	57	100
%	25.23	1.40	26.64	46.73

Как видно из таблицы, преобладают в истинно-положительные и истинно-отрицательные результаты, а количество ложных результатов невелико.

Эти данные дали нам возможность оценить прогностическую ценность и диагностическую точность теста НЛС для спонтанного аборта (Таблица 3).

Таблица 3

Чувствительность и специфичность НЛС при спонтанном аборте

	Чувствительность	Специфичность
Оценка теста	0.486	0.971
95%CI	0.394	0.924
	0.579	1.00

Чувствительность теста, когда значение НЛС больше 6,35, составляет 0,486, а специфичность - 0,971.

Как видно из таблицы, чувствительность теста посредственная, а специфичность высокая, что позволяет нам изучать прогностическую стоимость и диагностическую точность теста (Таблица 4).

Таблица 4

Прогностическая ценность НЛС и диагностическая точность при произвольном аборте

	Прогностическая ценность положительного результата	Прогностическая ценность отрицательного результата	Диагностическая ценность
Оценка теста	0.947	0.637	0.720
95%CI	0.889	0.562	0.659
	1.005	0.712	0.780

Как видим, тест показал высокую прогностическую ценность положительных результатов и больше среднего прогностическую ценность отрицательного результата и диагностическую точность. Результаты регрессионного анализа приведены в таблице 5.

Таблица 5

Коэффициенты регрессии и оценка относительного шанса спонтанного аборта

	B	S.E.	Wald	p	OR	95% C.I. for OR	
НЛС	3.45	0.61	31.41	0.000	31.579	9.443	105.608
Constant	-2.890	0.593	23.744	0.000	0.056		

В результате регрессионного анализа мы обнаружили, что отношение нейтрофильных лимфоцитов выше 6,35 увеличивает вероятность произвольного аборта.

Обсуждение полученных результатов:

НЛС отражает соотношение неспецифической и специфической защиты организма. Активация продукции нейтрофилов может быть вызван медиаторами острого воспаления, стрессовыми ситуациями, продуктами распада тканей,

Согласно литературным данным, количество нейтрофилов увеличивается во время беременности и самопроизвольных абортов[12].

Наши исследования показали, что при аборте НЛС не только увеличивается по сравнению с контрольной группой, но также имеет высокую чувствительность и специфичность и, следовательно, высокую прогностическую ценность.

Учитывая, что анализ периферической крови присутствует в рутинных исследованиях беременных женщин, НЛС является простым и экономически эффективным, рекомендуется для определения группы риска самопроизвольного аборта.

Выводы:

- Нейтрофильно-лимфоцитарное соотношение с пороговым значением 6,35 является маркером спонтанного аборта имеет высокую специфичность и среднюю чувствительность.
- Нейтрофильно-лимфоцитарное соотношение выше 6.35 повышает относительный шанс спонтанного аборта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Garcia-Enguidanos A, Calle ME, Valero J, Luna S, Dominguez-Rojas V. Risk factors in miscarriage: a review. *Eur J Obstet Gynecol Reprod Biol* 2002;102:111–19.
2. Savitz DA, Hertz-Picciotto I, Poole C, Olshan AF. Epidemiologic measures of the course and outcome of pregnancy. *Epidemiol Rev* 2002; 24:91–101
3. Savitz DA, Hertz-Picciotto I, Poole C, Olshan AF. Epidemiologic measures of the course and outcome of pregnancy. *Epidemiol Rev* 2002; 24:91–101
4. Gervasi M., Chaiworapongsa T., Naccasha N., Blackwell S., Yoon B., Maymon E., Romero R. Phenotypic and metabolic characteristics of maternal monocytes and granulocytes in preterm labor with intact membranes. *Am J Obstet Gynecol*. 2001; 185(5):1124-1129
5. Lurie S., Rahamim E., Piper I., Golan A., Sadan O. Total and differential leukocyte counts percentiles in normal pregnancy. *Eur J Obstet Gynecol Reprod Biol*. 2008;136(1): 16-19.
6. Kühnert M., Strohmeier R., Stegmüller M., Halberstadt E. Changes in lym phocyte subsets during normal pregnancy. *Eur. J. Obstet. Gynecol. Reprod. Biol*. 1998. 76(2): 147-151.
7. Kim JY, Park T, Jeong SH, et al. Prognostic importance of baseline neutrophil to lymphocyte ratio in patients with advanced papillary thyroid carcinomas. *Endocrine*. 2014;46(3):526-531.
8. Oylumlu M, Ozler A, Yildiz A, Oylumlu M, Acet H, Polat N, Soydinc HE, Yuksel M, Ertas F. New inflammatory markers in pre-eclampsia: echocardiographic epicardial fat thickness and neutrophil to lymphocyte ratio. *Clinical and Experimental Hypertension*. 2014 Nov 1;36(7):503-7.
9. Serin S, Avci F, Ercan O, Köstü B, Bakacak M, Kiran H. Is neutrophil/lymphocyte ratio a useful marker to predict the severity of pre-eclampsia?. *Pregnancy Hypertension: An International Journal of Women's Cardiovascular Health*. 2016 Jan 1;6(1):22-5.
10. Mannaerts D, Heyvaert S, De Cordt C, Macken C, Loos C, Jacquemyn Y. Are neutrophil/lymphocyte ratio (NLR), platelet/lymphocyte ratio (PLR), and/or mean platelet volume (MPV) clinically useful as predictive parameters for preeclampsia?. *The Journal of Maternal-Fetal & Neonatal Medicine*. 2017 Dec 11:1-8.
11. Hale AL, Nilay K, Kemal AY, Erol A. The Role of Hematological and Biochemical Markers in Preeclampsia Prediction. *J Clin Anal Med* 2017; D
12. Kim, M. A., Lee, B. S., Park, Y. W., & Seo, K. (2011). Serum markers for prediction of spontaneous preterm delivery in preterm labour. *European journal of clinical investigation*, 41(7), 773-780.
13. Karakus S, Yildiz C, Akkar O, Sancakdar E, Ülger D, Cetin A. The significance of the neutrophil-to-lymphocyte ratio in differential diagnosis of ectopic pregnancy and miscarriage. *International journal of clinical and experimental medicine*. 2016 Jan 1;9(6):11327-33.

ДІЯЛЬНІСТЬ УАПЦ У М. КИЄВІ (1921 – 1930-Й РР.)

Житкова Олеся Олександрівна

Аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, Україна.

E-mail: olesya_ukraine@ukr.net

ABSTARCT

The article analyzes the activities of the UAOC church communities and their leading bodies in Kyiv in the Ukrainization and reformation of internal church life in the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) during 1921–1930.

The author emphasizes the leading role of the Kyiv Autocephalous communities in the Ukrainization and reformation of religious rites, which consisted of translation of religious literature, the revival of old church traditions and renewal of certain church rites.

The educational activities of the UAOC in Kyiv in the early 1920s is analyzed. The founding of pastoral courses is examined, the content of the educational process, teaching staff and the consequences of the pastoral courses' activities are characterized.

Keywords: UAOC, autocephaly, Kyiv, Ukrainization of the Orthodox Church, religious rites, educational activities of the UAOC.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется деятельность церковных общин г. Киева и их руководящих органов в сфере украинизации и реформирования внутрицерковной жизни в Украинской автокефальной православной церкви (УАПЦ) в течение 1921 – 1930-го гг. Автор отмечает решающую роль автокефальных приходов г. Киева в украинизации и обновлении богослужебной практики, которая заключалась во внедрении служб на украинском языке, переводе церковной литературы, возрождении древних церковных традиций и создании новой религиозной обрядности.

Проанализирована образовательная деятельность УАПЦ в г. Киеве в начале 1920-х гг. Рассмотрено создание пастырских курсов, охарактеризованы содержание учебного процесса, преподавательский состав и последствия функционирования курсов.

Ключевые слова: УАПЦ, автокефалия, Киев, украинизация православной церкви, религиозная обрядность, образовательная деятельность УАПЦ.

РЕЗЮМЕ

Проаналізовано діяльність УАПЦ у м. Києві, спрямовану на реформування та проведення українізації внутрішньоцерковного життя впродовж 1921 – 1930-го рр. Розглянуто організацію та функціонування пастирських курсів УАПЦ у м. Києві на початку 1920-х рр.

Ключові слова: УАПЦ, автокефалія, Київ, українізація православної церкви, релігійна обрядовість, освітня діяльність УАПЦ.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Українська православна церква після кількосяотрічного підпорядкування російській церкві відновлює незалежність і власну єдність. У жовтні 2018 р. Синод Вселенського патріархату підтримав надання автокефалії православній церкві України, зняв анафему з патріарха Української православної церкви Київського патріархату Філарета і предстоятеля Української автокефальної православної церкви Макарія та підтвердив їх канонічність, а також визнав незаконною анексію Російською православною церквою Київської Митрополії. На Синоді 29 листопада Вселенський патріархат розробив проект статуту для автокефальної церкви в Україні. 15 грудня 2018 р. Об'єднавчий собор українських православних церков обрав митрополитом Київським і всієї України Епіфанія, а 6 січня 2019 р. відбулася важлива подія в історії України – Православна церква України отримала Томос про автокефалію. Спроба побудувати національну православну церкву мала місце в українській історії у ХХ ст. Українська революція 1917 – 1921 рр. сприяла створенню Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Центром автокефального руху став Київ, де виникли перші

українські православні громади та розташовувалися керівні органи церкви. Дослідження діяльності УАПЦ впродовж 1921 – 1930-го рр. дасть можливість вивчити досвід, на який зможуть спиратися релігійні та суспільно-політичні діячі на шляху розбудови української православної церкви у сучасну добу.

У 1919 р. у м. Києві утворилися перші українські православні парафії, а у 1921 р. на Першому всеукраїнському православному церковному соборі у Софії Київській було проголошено автокефалію УАПЦ, окреслено її ідеологічні й організаційні засади, а також сформовано церковну ієрархію на чолі з митрополитом В. Липківським. Більшовики прагнули використати УАПЦ для розколу Російської православної церкви (РПЦ). Відтак, радянська партійно-державна влада першопочатково не перешкоджала формуванню та функціонуванню української православної церкви.

Важливими напрямками діяльності УАПЦ стала українізація внутрішньоцерковного життя, реформування богослужбової практики та освітня праця членів церкви впродовж 1921 – 1930-го рр., яка в сучасній історіографії знайшла побіжне висвітлення.

Український історик з діаспори І. Власовський у 1960-х рр. підготував «Нарис історії Української Православної Церкви» у чотирьох томах. Перша частина четвертого тому праці охоплює період 1917 – 1930 рр. і розкриває питання поширення автокефального руху та становлення парафій УАПЦ. І. Власовський окреслив лише основні напрямки діяльності національної православної церкви у м. Києві, зокрема й українізацію внутрішньоцерковного життя.

У праці В. Липківського «Відродження Церкви в Україні. 1917–1930», опублікованій у Торонто у 1959 р., розкрито зміст заходів із українізації внутрішньоцерковного життя, реформування богослужбової практики та освітньої діяльності церкви впродовж 1920-х рр., у тому числі й на прикладі діяльності київських автокефальних громад та їх керівних органів. Однак дослідження ґрунтується на особливих враженнях автора, відтак актуальним є уточнення та об'єктивний аналіз поданої ним інформації.

Сучасний дослідник О. Ігнатуша у монографії «Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)» ретроспективно розглянув передумови виникнення відцентрових позицій у православній церкві та особливості цього процесу в першій половині XX ст. на українських теренах, багато уваги приділив автокефальному рухові. Автор висвітлив перекладацьку, видавничу та освітню діяльність автокефальних церковних громад.

У науковому доробку І. Преловської є статті, присвячені детальному розгляду діяльності Старокиївської парафії та джерелознавчим аспектам, пов'язаним із проведенням українізації церковного життя впродовж 1920-х рр., організацією та функціонуванням пастирських курсів у м. Києві на початку 1920-х рр.

У статті дослідниці А. Киридон «Рух за церковне оновлення: українізація православних парафій (1917-1921 рр.)» розкриваються особливості поширення ідей автокефального руху та початкові заходи із українізації церковного життя.

Постаті благовісника УАПЦ і члена Всеукраїнської православної церковної ради В. Чехівського та його внеску в культурний розвиток України присвячена стаття А. Трембійського «Освітньо-педагогічна діяльність Володимира Чехівського», в якій розкривається роль діяча у функціонуванні пастирських курсів УАПЦ у м. Києві.

МЕТОЮ СТАТТІ є аналіз діяльності УАПЦ у м. Києві впродовж 1921 – 1930-го рр. Автор ставить завдання дослідити працю київських автокефальних парафій та керівних органів церкви із впровадження української мови та відродження давніх традицій у богослужбовій практиці, створення нових видів церковних служб та релігійних свят. У статті розкривається специфіка функціонування пастирських курсів УАПЦ у м. Києві та висвітлюється роль київських автокефальних парафій та їх членів в організації навчального процесу.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Після встановлення радянської влади Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив у січні 1919 р. Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який проголосував світський характер держави (ст. 1, ст. 9). Згідно зі ст. 13 декрету, усе майно церковних та релігійних об'єднань оголошувалося народним надбанням та могло надаватися, за особливими постановами органів радянської влади, у безкоштовне користування релігійним громадам [2]. Основні положення декрету були підтверджені в Конституціях УСРР 1919 р. та 1929 р.

Більшовики розглядали Російську православну церкву як основного ідеологічного опонента у боротьбі за підтримку населення. З метою зменшення авторитету РПЦ, партійно-державна влада давала українським православним громадам мандати на використання тих храмів, які раніше вважалися традиційною власністю РПЦ [11, С. 128; 6, С. 20]. Впродовж 1919 р. у Києві місцеві органи радянської влади надали дозвіл на заснування кількох автокефальних парафій – Старокиївської при соборі св. Софії, Печерської при соборі

св. Миколи, Подільської при соборі св. Апостола Андрія Первозванного та Либідської при церкві св. Пророка Іллі [13, Арк. 2]. Станом на березень 1920 р. у м. Києві створили 9 автокефальних парафій [14, Арк. 18 зв.], а до 1 липня 1925 р. їх кількість зросла до 11 [25, Арк. 63]. У травні 1927 р. у Києві діяло до 10 українських православних громад [1, С. 151].

Саме перші українські православні церковні громади м. Києва стали на чолі українізації церковного життя та реформування богослужбової практики. Церковні служби проводили українською мовою, поступово відроджувалися давні українські церковні традиції, впроваджувалися нові релігійні обряди та свята. Важливе значення для УАПЦ мала також освітня діяльність, спрямована на збільшення чисельності причету церкви. Саме у м. Києві функціонували пастирські (богословські) курси УАПЦ, котрі готували нових членів кліру автокефальних парафій.

Офіційне заснування УАПЦ відбулося на Першому всеукраїнському православному церковному соборі у 1921 р. у м. Києві. На Соборі впродовж 14-30 жовтня священнослужителі та віруючі автокефальної церкви ухвалили догматичні й канонічні основи церкви, сформували церковну ієрархію на чолі з митрополитом В. Липківським та визначили організаційну структуру церкви під керівництвом Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР). Усі ухвали Собору були зібрані у документі під назвою «Діяння Всеукраїнського православного церковного Собору в м. Києві 14-30 жовтня н. с. 1921 р.» [3], який був опублікований та поширювався Церковною радою поміж автокефальних парафій [5, С. 273; 7, С. 61]. Відповідно до документу, українізація богослужінь здійснювалася насамперед за допомогою вживання «живої української мови народу» та максимального впровадження перекладеної національною мовою релігійної літератури [3, С. 10].

На Соборі ухвалили вважати нешанобливе ставлення до української мови підставою для виключення із членів церковної громади [3, С. 10]. Перед парафіями також поставили завдання використовувати під час служб хоровий спів, який мав засновуватися на традиційних українських церковних співах, а також розвивати хорове мистецтво. Крім цього, усіх членів автокефальної громади зобов'язали активно сприяти збереженню цінних творів українського церковного мистецтва. Важливим вважалося і покладене на ВПЦР завдання організувати «по всіх місцевостях України збірку матеріалів щодо старовинних обрядів та звичаїв Української Церкви, щоб зберегти їх від знищення і кращі з них завести до вжитку в українських парафіях» [3, С. 30-31].

У «Діяннях...» висвітлювалося питання освітньої праці українських церковних громад. До обов'язків автокефальних парафій включили підготовку «кандидатів священства, учителя церковного читання й співу» [3, С. 9]. Для навчання нових церковних кадрів Собор зобов'язав єпископів, священників, проповідників та відомих діячів музично-хорового мистецтва організувати у парафіях «братства учнів» [3, С. 9]. Для забезпечення освітньої діяльності УАПЦ Собор запропонував, щоб щороку в жовтні в усіх автокефальних парафіях спеціальні церковно-господарчі комісії проводили збір пожертв «на поширення православної віри і на видатки церковно-освітні» [3, С. 27].

Реалізацією ухвал Першого всеукраїнського православного церковного собору в освітній сфері займалася Всеукраїнська православна церковна рада. Основним закладом із підготовки автокефального кліру стали пастирські (богословські) курси [7, С. 111], організація яких входила до компетенції Церковно-просвітницького відділу ВПЦР [19, Арк. 1]. Згідно з одним із планів роботи відділу за 1921 р., пастирські курси розглядалися керівними органами УАПЦ як тимчасове явище, на зміну якому мали прийти постійні духовні школи [19, Арк. 1]. Ключові принципи освітнього процесу зводилися ВПЦР до короткострокового навчання «необхідного мінімуму теоретичного знання та практичного досвіду», котрий слід було подавати у «стислій і пристосованій до гарного засвоєння формі» [21, Арк. 1]. Офіційно богословські (пастирські) курси були відкриті у 1922 р. на підставі дозволу, який радянська влада надала голові ВПЦР М. Морозу [20, Арк. 1]. Фактично ж навчальний процес розпочався ще в 1921 р. [4, С. 229].

Нагальна необхідність забезпечити церковнослужителями осередки УАПЦ обумовила короткостроковість терміну навчання – один місяць. Коли кількість автокефального кліру зросла, строк навчання збільшили до 2-3, 6 місяців [7, С. 111] та навіть року [22, Арк. 1,2].

Потреба у стислі часові рамки навчити нових членів кліру автокефальних громад обумовила зміст програми богословських курсів. Відповідно до протоколів засідання наради лекторів пастирських курсів від 30 вересня, 7 листопада 1921 р., було ухвалено ввести до розкладу значну кількість навчальних дисциплін [18, Арк. 2,4]. Серед лекційних курсів згадувалися українська та загальна церковна історія, богослужбова (українська – прим. авт.) мова, Св. Письмо Старого та Нового Заповіту, церковне мистецтво, церковні співи, церковний статут, церковне господарство, літургіка, церковна географія, церковне красномовство, догматичне і моральне богослов'я, канонічне право, церковна декламація, філософія релігії, сучасне церковне життя [18, Арк. 2] тощо. До складу навчальної програми включили також і практичні заняття: ораторське мистецтво, складання промов, співи і церковне читання, відправа церковних служб і треб, переклади українською мовою, організація і проведення церковних зібрань, церковно-парафіяльне звітування, філософія релігії, основи церковного життя, огляд пам'яток мистецтва, українська та загальна церковна історія, методика навчання Закону Божого [18, Арк. 6].

Після відвідування ряду лекцій слухачі повинні були скласти колоквиуми, відповідно до результатів яких поділялися на групи «здатних до того чи іншого служіння в церкві» [21, Арк. 13в.]. Серед викладачів, котрі проводили заняття на богословських курсах, були визначні діячі УАПЦ, «майже всі члени ВПЦР» – М. Мороз, В. Чехівський, Н. Шараївський, П. Тарнавський, Д. Ходзицький, В. Липківський [5, С. 361-362; 7, С. 112], а також інші відомі представники української культури та науки.

Повний однорічний курс пастирських курсів передбачав навчання на церковно-співочому [22, Арк. 1] та церковно-вчительському [22, Арк. 2] напрямках. Для отримання посвідчення про проходження курсів потрібно було скласти іспити із ряду дисциплін: Св. Письма, догматичного богослов'я, філософії релігії, загальної церковної історії, історії української церкви, богослужбової мови (стародавньої та новітньої), церковних співів і декламації, церковного статуту тощо [22, Арк. 1-7].

Сучасники подавали різну інформацію щодо кількості священиків, яких підготували на курсах. Так, священнослужитель УАПЦ В. Потієнко у спогадах стверджував, що випускниками курсів стало більше 200 осіб [8, С. 397]. Водночас В. Липківський вказував, що успішно пройшли навчальну програму закладу мінімум 300 осіб [7, С. 111]. Освітній заклад УАПЦ у м. Києві проіснував недовго. Найбільш ймовірними часовими межами функціонування пастирських (богословських) курсів дослідники називають період першої половини 1920-х рр. (до 1923 – 1924-го р.) [4, С. 229, 358; 10, С.117; 12, С. 70]. З другої половини 1920-х рр. радянська влада взяла курс на дискредитацію та ліквідацію УАПЦ, тому ВПЦР не вдалося створити іншого навчального закладу в межах м. Києва.

Українізація внутрішньоцерковного життя, зокрема, діяльність із перекладу богослужбової літератури, розпочалася фактично разом із утворенням перших автокефальних парафій у м. Києві. У травні 1919 р. при ВПЦР заснували Перекладну комісію на чолі з Ю. Калішевським, до складу якої увійшли В. Липківський, Н. Шараївський та ін. [16, Арк. 31]. У липні 1920 р. було опубліковано першу україномовну богослужбову книгу – «Чин Літургії Іоанна Золотоустого» у перекладі В. Липківського [16, Арк. 32]. Після інституційного оформлення УАПЦ на Першому всеукраїнському православному церковному соборі розширилися можливості для здійснення перекладацької праці та видання релігійної літератури національною мовою. Станом на 1921 р. під керівництвом Перекладної комісії відредагували та надрукували ряд україномовних перекладів, серед яких були «Біблійна історія», «Книга діянь апостольських», «Літургія Іоанна Золотоустого», «Молитовник», «Часловець», книги тропарів та кондаків недільних і великих свят [5, С. 273].

У червні 1923 р. на підставі ухвали Микільських Великих зборів ВПЦР створили видавництво ВПЦР [17, Арк. 7]. Для координації його діяльності при Церковній раді утворили окремий відділ із трьох членів Малої Ради ВПЦР та Видавничу Раду, до складу якої увійшли фахівці з Перекладної комісії ВПЦР та Науково-богослужбового відділу ВПЦР. До компетенції членів Відділу належало насамперед літературне та художньо-технічне редагування церковної літератури (добір текстів для друку, їх вичитування, підбір шрифту, обкладинки тощо) та керування матеріально-технічним постачанням видавничого процесу (закупівля паперу та іншої необхідної продукції). Члени відділу здійснювали й організаційно-правове забезпечення видавничої діяльності: відповідали за укладання договорів з авторами та друкарнями, вели нагляд за дотриманням норм авторського права. До посадових обов'язків діячів відділу входили постійні контакти з радянською владою, метою яких було отримання офіційного дозволу на друк. При Відділі створили книжкову комору, котра займалася реалізацією книг. За сприятливих умов в інших містах УСРР також планувалося створити аналогічні комори [17, Арк. 7]. Таким чином, впродовж 1920-х рр. УАПЦ отримала змогу налагодити систему видання церковної літератури рідною мовою.

Автокефальні парафії м. Києва вшановували роковини від народження чи смерті видатних діячів української культури. Важливу роль у справі українізації церковного життя мала постать Тараса Шевченка [9, С. 343]. За ініціативи ВПЦР ще у 1920 р. було запроваджено відзначення роковин смерті Т. Шевченка [14, Арк. 4-4 зв.]. Після Собору київські автокефальні парафії продовжили традицію відзначення шевченківських роковин. Так, 10 березня 1922 р. у всіх автокефальних храмах м. Києва відбувалася «всеношна з літією і поліелеєм», 11 березня – літургія (о 9-й ранку – у Софійському соборі, о 8-й ранку – в інших церквах), панахида у всіх автокефальних храмах. Панахиду у соборі св. Софії планували організувати за участю всіх членів причетів українських парафій та «всього присутнього в Києві українського духівництва» [15, Арк. 8]. Крім цього, на урочистому заупокійному богослужінні в Софійському соборі анонсувався хоровий супровід та музичне оформлення авторства К. Стеценка.

Українізація релігійної обрядовості, окрім впровадження української мови, передбачала також відродження давніх церковних традицій у діяльності парафій. Так, в одному зі звернень ВПЦР до органів радянської влади від 8 квітня 1925 р. містилося прохання надати дозвіл київським автокефальним громадам на хресну ходу з вербою [23, Арк. 138]. Церковна рада стверджувала, що подібний захід був «дійсно старовинним українським звичаєм», котрий довгий час практикувався національними православними церквами м. Києва. Проведення «традиційного хресного походу» на свято св. Володимира 28 липня 1925 р. згадувалося й у заяві уповноважених восьми парафій УАПЦ м. Києва до державного прокурора УСРР [23, Арк. 77].

У життя київських автокефальних парафій впроваджувалися нові релігійні свята. Так, з ініціативи ВПЦР після Першого всеукраїнського православного церковного собору запровадили святкування «Другої Покрови», котра була присвячена пам'яті утворення вищої ієрархії УАПЦ [7, С. 117]. В одному зі звернень ВПЦР до парафій м. Києва за 1928 р. була зафіксована програма урочистостей. Так, власне свято відродження ієрархії УАПЦ припадало на 23 жовтня. Напередодні, 22 жовтня, о 18-й годині планувалося провести урочисту всеношну службу в Софійському соборі як центральному храмі УАПЦ. На наступний день о 9-й годині ранку було заплановано здійснити літургію за участю всіх єпископів і священиків київських автокефальних парафій [24, Арк. 3-6].

Широке залучення до богослужбової діяльності музично-хорового супроводу та переклад текстів церковних співів національною мовою стали важливим аспектом українізації релігійної обрядовості київськими парафіями УАПЦ [1, С. 157]. Саме у м. Києві працювали відомі українські композитори, діяльність яких була тісно пов'язана із національною православною церквою. В. Липківський у праці з історії автокефальної церкви відзначав постаті М. Леонтовича, К. Стеценка, П. Козицького та ін., котрі написали ряд літургій, кантів, колядок тощо [7, С. 118-119]. Так, М. Леонтович написав літургію до першої служби Божої у храмі св. Миколи і сам керував хором під час її виконання. Літургії авторства саме цього композитора, стверджував перший митрополит УАПЦ, стали «кращою оздобою українських відправ», а кант Почаївській Божій Матері «Ой, зійшла зоря» «краще українізував людність, ніж усякі промови» [7, С. 118]. Отже, впродовж 1920-х рр. у м. Києві парафії та окремі діячі УАПЦ здійснили переклад значної кількості богослужбових текстів та релігійної літератури українською мовою, відродили давні українські церковні традиції, запровадили нові релігійні обряди та свята.

ВИСНОВКИ

Таким чином, автокефальні парафії м. Києва та їх керівні органи впродовж 1921 – 1930-го рр. стали на чолі українізації та оновлення внутрішньоцерковного життя. Члени київських церковних громад УАПЦ проводили діяльність із впровадження української мови та відродження давніх національних традицій у богослужбовій практиці. Водночас автокефальні громади м. Києва та органи управління УАПЦ реалізували у церковному житті й ряд інших нововведень. Впродовж 1920-х рр. члени київських церковних громад УАПЦ оновили вже існуючі релігійні служби, ввели у практику нові обряди богослужбів та запровадили нові релігійні свята. Освітня діяльність УАПЦ у м. Києві на початку 1920-х рр. відображалась в організації навчального процесу з метою підготовки нових членів причету. При соборі св. Софії у м. Києві були засновані пастирські (богословські) курси УАПЦ, де на початку 1920-х рр. провідні церковні та культурні діячі підготували значну кількість кліру для автокефальних парафій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. Репринтне вид. К., 1998 р. Т. 4. Частина 1 (XX ст.). 384 с.
2. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2005. № 1/2 (24/25). С. 41–42.
3. Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.; І. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. Франкфурт/Майн, 1946. 32 с.
4. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року: Документи і матеріали. Упорядники: С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. К., 2007. 699 с.
5. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя, 2004. 440 с.
6. Киридон А. М. Рух за церковне оновлення: українізація православних парафій (1917-1921 рр.). *Уманська старовина*. 2016. Вип. 2. С. 17-29.
7. Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. Торонто, 1959. 335 с.
8. Мартирологія українських церков. Т.1: Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто – Балтимор, 1987. 1207 с.
9. Преловська І. М. Проблеми українізації церковного життя в документах Української Автокефальної Православної Церкви у 1920-их рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2015. № 15. С. 335-345.
10. Преловська І. Організація навчальних закладів УАПЦ в Києві у 1920-х роках (На матеріалах фондів №3984 і Р–5 ЦДАВО України). *Український археографічний щорічник*. 2002. Вип. 7. С. 105-123.
11. Преловська І. Софія Київська – головний осередок Української Автокефальної церкви у 1920 – 1930-х рр. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко. 2011. С. 127-180.
12. Трембіцький А. М. Освітньо-педагогічна діяльність Володимира Чехівського. *Наукові праці МАУП. Педагогічні науки*. 2015. Вип. 44. С. 66-75.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 5. 62 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 17. 63 арк.
15. ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 277. 14 арк.
16. ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 107. 80 арк.
17. ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 263. 7 арк.
18. ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 39. 13 арк.
19. ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 51. 1 арк.

20. ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 66. 2 арк.
21. ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 80. 5 арк.
22. ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 114. 18 арк.
23. ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 137. 160 арк.
24. ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 223. 27 арк.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2007. 186 арк.

İNGİLİS DİLİNDƏ CERUND VƏ ONUN FUNKSİYALARI

Quliyev Heydər İzzət oğlu

Dosent əvəzi. Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti.

Email: heydergulyev@mail.ru

ABSTRACT

The article deals with the Gerund in English. All English grammars distinguish between finite and non-finite forms of the verb. The non-finite forms, which are also called the verbal or the non-predicative forms of the verb, comprise, according to most grammars. There are 3 verbals in English. One of them is Gerund. Gerund is used in many functions in the sentence.

Keywords: verb, finite and non-finite forms of the verb, Gerund, functions of gerund in the sentence.

Cerund feilin şəxssiz formalarından biridir. Cerund sözü latın feilindən “*gerere*” törəmişdir, “*hərəkət etmək*” deməkdir. Cerund isimləşmiş feildir. Cerund da məsdər kimi ikili xarakterə malikdir. Onun həm feili həm də ismi xüsusiyyətləri var. Məsdərdən fərqli olaraq cerund davamlılıq bildirir. Cerund yalnız ingilis dilinə xas olan bir formadır. Cerundun yalnız ispan dilində ekvivalenti vardır. Nə german qrupuna daxil olan başqa dillərdə, nə Hind-Avropa dillərində nə də Azərbaycan dilində feilin cerund adlanan şəxssiz forması vardır. Cerund ünsiyyəti asanlaşdırır, onu mürəkkəb budaq cümlələrindən azad edir.

Cerund məsdərin sonuna (to ədaatsız) – *ing* sonluğu əlavə etməklə düzəlir. Cerund formaca feili sifətdən (Participle I) fərqlənir. Lakin cerund isim kimi işləyə bilər. Feli sifətin isə ismi xüsusiyyətləri yoxdur. Onları fərqləndirmək üçün cümlədəki funksiyalarına diqqət yetirmək lazımdır.

Cerundun aşağıdakı *isim xüsusiyyətləri* vardır:

1. isim kimi cümlədə *mübtəda (1)*, *predikativ (2)*, *tamamlıq (3)* rolunda işləyə bilər. Məsələn:

Swimming (1) against the current is always difficult. *Learning (1)* rules without examples is useless. *Avoiding (1)* difficulties is not his method. Deciding is *acting (2)*. Her aim is *mastering (2)* English in the shortest time possible. His first job was *visiting (2)* her family. I like *making (3)* people happy. He is fond of *reading (3)*.

Qeyd 1: Mübtəda funksiyasında işlənən cerund xəbərdən sonra gələ bilər. Bu halda xəbərin qarşısında *it* əvəzliyi gəlir. Cerundun bu cür işlənməsinə əsasən aşağıdakı ifadələrdən sonra rast gəlinir.

It is (of) no use...

It is useless...

It is no good...

It is worth while...

Məsələn: *It is no use talking* about it. *It isn't worth while going* there. *Is it any good doing* it?

Qeyd 2: Mübtəda funksiyasında cerundla yanaşı məsdər də işləyə bilər. Məsələn:

Skating is pleasant. = *To skate* is pleasant.

It is no use *talking* about it. = It is no use *to talk* about it.

It isn't worth while *going* there. = It isn't worth while *to go* there.

2. *Sözünü* ilə işləyə bilər. Bu zaman o, cümlədə *sözünülü tamamlıq (1)*, *təyin (2)* ya da *zərflilik (3)* funksiyası daşıyır. Məsələn:

He made an excuse *for going (1)* home. She was overjoyed *at receiving (1)* an early reply from her mother. I don't like the idea *of going* there (2). *On arriving (3)* at the garden entrance, he stopped to look at the view.

3. *Yiyəlik əvəzliyi (1)* yaxud *yyəlik halda olan isimlə (2)* təyin oluna bilər. Məsələn: Is there any objection to *my seeing (1)* her? I remember *Namig's coming (2)* to his place.

Qeyd 1: Nadir hallarda *obyekt hal əvəzlilikləri* ilə işlənməsinə də rast gəlirik. Məsələn: I hope you will forgive *me disturbing* you.

Qeyd 2: Cerund artiklla, işarə əvəzliyi ilə işlənir və cəm formasına malik deyil.

Cerundun aşağıdakı **feili xüsusiyyətləri** vardır:

1. **Vasitəsiz tamamlıqla** işlənebilir. Məsələn: I remember **reading this book**.
2. **Zərflə** təyin oluna bilər. Məsələn: He likes **reading aloud**.
3. **Zaman** və **növ** kateqoriyasına malikdir.

	Active	Passive
Indefinite	asking	being asked
Perfect	having asked	having been asked

Indefinite Gerund hərəkətin şəxsi feillə eyni vaxtda icrasını ifadə edir (1), gələcək zamana aid ola bilər (2) və yaxud ifadə etdiyi hərəkət icra olunduğu vaxtdan asılı olmur (3). Məsələn:

(1) I am surprised at **hearing** this. (1) I was quite disappointed at not **finding** him there. (2) We think of **going** there in January. (3) **Swimming** is a good exercise.

Perfect Gerund şəxsi feilin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl icra olunmuş hərəkəti bildirir. Məsələn:

I don't remember **having seen** him before. He mentioned **having read** it in the paper.

Cerundun inkar forması **not** inkar ədatı ilə düzəlir: **not asking, not having asked**. Məsələn:

It was frustrating **not hearing** any news for so long.

Cerund **No** ədatından sonra göstəriş və ya qadağa bildirmək üçün işlənir. Məsələn: **No parking! No talking! No smoking!**

Qeyd: to need, to want, to require, to deserve bir şeyə ehtiyacı olmaq, lazım olmaq və worth layiq mənasında olan sifətdən sonra cerund, məchul növ əvəzinə məlum növdə olur. Məchulluq yalnız mənadən aydın olur. Məsələn:

The house **needs repairing** (**being repaired** əvəzinə).

This book is **worth reading** (**being read** əvəzinə).

The knife **wants sharpening** (**being sharpened** əvəzinə).

These bags **require drying** (**being dried** əvəzinə).

The child **deserves praising** (**being praised** əvəzinə).

Aşağıdakı feillər, feili birləşmələr, sözönülü feillər və feili ifadələr, predikativ söz qrupları, sözönülü isimlər ilə yalnız **cerund** işlənir:

avoid, envy, miss, escape, forgive, resent, include, risk, postpone, excuse, practice, fancy, , feel like, recall, finish, involve, consider, justify, delay, mind, recollect, accuse of, object to, apologize for, persist in, approve of, prevent from, blame smb for, result in, forgive for, stop from, congratulate on, succeed in, count on, suspend smb of, depend on, thank for, hear of, think of, inform of, insist on, possibility of, art of, opportunity of, chance of, plan for, difficulty of, point in, experience in, preparation for, habit of, process of, harm of, purpose of, idea of, reason for, importance of, right of, interest in, sense of, means of, skill in, mistake of, way of, burst out, leave off, give up, keep on, go on, put off, be afraid of, be guilty of, be angry for, be interested in, be aware of, be keen on, be bored with, be pleased at, be busy in, be proud of, be capable of, be slow at, be clever at, be sorry for, be disappointed at, be sure of, be worried about, be grateful for, be responsible for, be no use, be worth (while), be surprised (astonished) at, be indignant at, be fond of və s.
Məsələn:

He looked at them and **burst out laughing**. **Leave off worrying** about him. They **postponed giving** a definite answer. Don't **put off preparing** your lessons. I **am fond of visiting** different countries. There was no **possibility of taking** a walk that day. She **denied having been** there that evening. I don't **feel like going** out tonight. **Keep moving**, otherwise you'll be frozen. They didn't **risk going** on the expedition. Would you **mind waiting for** a moment? He is not **capable of doing** his work. Are you **interested in collecting** coins? Everybody must possess the **art of being** a good neighbour.

Cerund Azərbaycan dilinə *isim* (1), *feli bağlama* (2), və yaxud *məsdər* (3) vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn:

This book is worth **reading** - Bu kitabı *oxumağa* dəyər (1).

On entering the room he stopped - Otağa daxil olanda o dayandı (2).

Our aim is **studying** well - Məqsədimiz yaxşı *oxumaqdır* (3).

Cerund və Məsdər (The Gerund and The Infinitive)

Cerund və Məsdər morfoloji əlamətlərinə (*-ing və to*) görə bir-birindən fərqlənsələr də nitqdə işlənmə baxımından çox yaxındırlar. Bəzi feillərdən sonra çox kiçik məna fərqi ilə və ya heç bir fərq olmadan cerund və yaxud məsdər işlənir:

to begin, to start, to continue, to go on, to cease, to propose, to bother, to commence, to fear, to dread, can't bear, can't stand, to hate, to intend, to like, to love, to prefer, to attempt, to stop, to try, to forget, to regret, to remember, to neglect, be accustomed to, be committed to və s. Məsələn:

I **hate working/to work** at weekends. We **intend taking/to take** immediate actions. It suddenly **started raining/to rain**. I **prefer staying/to stay** in the country. Even though it was raining, they **continued playing/to play**.

Qeyd 1: Bir işi yerinə yetirərkən məmnunluq və qeyri-məmnunluqdan söhbət gedirsə **cerundun** işlədilməsi daha uyğundur. Əgər bir işi edərkən məmnuniyyət deyil, ideyanın yaxşı olması əsas götürülərsə **məsdərdən** istifadə olunur. Məsələn:

I **like to keep** all the papers in order.

Qeyd 2: *to begin, to start* feilləri davamedici formada olarsa, onlardan sonra məsdər işlədilir. İngilis dilində iki *-ing* formalı feil yan-yana işlədilmir. Məsələn:

I'm beginning to learn French (*I'm beginning to learning* French *olmaz*).

Qeyd 3: *to stop* feilindən sonra **məsdər** işləndikdə məqsəd zərfliyi olur. Məsələn:

At the services the driver **stopped to buy** a newspaper.

to stop feilindən sonra **cerund** işləndikdə hərəkətin sona çatdığını bildirir. Məsələn:

You'd better **stop dreaming** and get on with some work.

Qeyd 4: *to mean* feilindən sonra **məsdər** işləndikdə "*planı olmaq, niyyəti olmaq*" mənası daşıyır. Məsələn:

I am sorry. I didn't **mean to offend** you.

to mean feilindən sonra **cerund** işləndikdə "*nəticə etibarlı ilə, ehtiyac var*" mənası daşıyır. Məsələn:

I have to be at the airport by 8. It **means getting up** early.

Qeyd 5: *to regret* feilindən sonra **məsdər** işləndikdə "*bəd xəbər vermək*" mənası daşıyır. Məsələn:

We **regret to inform** you that your application has been unsuccessful.

to regret feilindən sonra **cerund** işləndikdə "*təəssüflənmək*" mənasını ehtiva edir. Məsələn:

I **regret wasting/having wasted** so much time last year.

Qeyd 6: *to remember, to forget* feillərindən sonra **məsdər** işləndikdə "*işin edilməsinin və yaxud edilməməsinin vacibliyi*" diqqətə çatdırılır. Məsələn:

You must **remember to fetch** him from the station. He **forgot to sign**.

to remember, to forget feillərindən sonra **cerund** işləndikdə "*keçmişdə baş vermiş hadisələr, xatirələr*" – dən bəhs olunur. Məsələn:

I still **remember buying** my first car. I'll never **forget meeting** him.

Qeyd 7: *to go on* feilindən sonra **məsdər** işləndikdə "*başqa bir şey etmək, dəyişiklik etmək*" mənası daşıyır. Məsələn:

She stopped talking about that and **went on to describe** her other problems.

to go on feilindən sonra **cerundun** işlənməsi “**davam etmək**” mənasını verir. Məsələn:

The band **went on playing** even after everyone had left.

Qeyd 8: **to try** feilindən sonra **məsdər** işləndikdə “**bir şeyə nail olmaq üçün əlindən gələni etmək**” mənası daşıyır. Məsələn:

I'm **trying to light** a fire, but the wood won't burn.

to try feilindən sonra **cerund** işləndikdə “**təcrübədən keçirmək, test etmək, yoxlamaq**” mənasını ehtiva edir. Məsələn:

You could **try pouring** some petrol on to make it burn.

Would love, would like və **would hate** feillərindən sonra məsdər işlənir. Məsələn:

Our guests **would like to say** a few words to you. We'd **love to go** on a cruise.

Cerund və Feli isim (The Gerund and The Verbal Noun)

İngilis dilində feilin bir növü olan **feli isim** də cerund kimi **-ing** ilə düzəlidir. Lakin onlar arasında fərqlər vardır. Feli ismin feildən əmələ gəlməsinə baxmayaraq heç bir feil xüsusiyyəti yoxdur. **Feli isim** ismin bəzi xüsusiyyətlərinə malikdir:

- **artiklla** işlənir;
- **cəm forması** var;
- **sifətlə** təyin olunur;
- **sözönülü tamamlığa** malik olur.
- **zaman və növ** formaları yoxdur.

Cerund:

- **artiklla** işlənmə bilmir;
- **cəmlənə** bilmir;
- **zərflə** təyin olunur;
- **vasitəsiz tamamlığa** malik olur.

- **zaman və növ** formaları var. Məsələn:

But all **the sayings** and **doings** and **thinkings**, being unknown to Mr. Brown, affected him not in the least. He was interrupted by **the ringing** of the telephone. The **early coming** of spring gladdens my heart. They started **the loading of the ship**.

Cerund və Feli sifət (The Gerund and The Participle I)

Feli sifət də cerund kimi **-ing** ilə düzəlidir. **Cerundu** feli sifətdən fərqləndirən cəhətlər bunlardır:

- **sözönü** ilə işlənir;
- **ziyəlik əvəzliyi** yaxud **ziyəlik halda olan isimlə** təyin oluna bilər;
- **mübtəda, predikativ, tamamlıq** rolunda işlənir;

Feli sifət bu xüsusiyyətlərin heç birinə malik deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Xanbutayeva L.M. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv (ümumi tipoloji tədqiqat), Bakı, 2003.– 114 s.
2. Məmmədova M., Yunusov D. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Adiloğlu, 2011.– 450 s.
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007. – 587 s.
4. Nuriyeva S. Cerund. Bakı, Təhsil, 2011. – 272 s.
5. Гордон Е.М., Крылова И.П. Грамматика современного английского языка. — М.: Высшая школа, 1974. — 336 с.
6. Дроздова, Т. Ю. The Verbals: учеб. пособие / Т. Ю. Дроздова, А. И. Берестова. – СПб.: Химера, 1999. – 104 с.
7. Каменский, А. И. Практическая грамматика английского языка: справ. пособие для неязыковых вузов / А. И. Каменский, И. Б. Каменская. – Часть 1.– Харьков: ИНЭМ, 2002. – 278 с.

8. Карпышева Н. М. Практическая грамматика английского языка / Н. М. Карпышева, В. Н. Янушков. – 2-е изд. – Минск: Амалфея, 2005. – 492 с.
9. Качалова, К. Н. Практическая грамматика английского языка / К. Н. Качалова, Е. Е. Израилевич. – Киев: Методика, 2003. – 672 с.

İNGİLİS DİLİNDƏ FELİ SİFƏT VƏ FELİ SİFƏT TƏRKİBLƏRİ

Quliyev Heydər İzzət oğlu

Dosent əvəzi. Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti.

E-mail: heyderguliyev@mail.ru

ABSTRACT

The article deals with the Participles and Participial constructions in English. All English grammars distinguish between finite and non-finite forms of the verb. The non-finite forms, which are also called the verbal or the non-predicative forms of the verb, comprise, according to most grammars. There are 3 verbals in English. One of them is Participle. Participle is a verb form used as an adjective without losing its character as a verb. A verb has 2 participles: 1. *The present participle* 2. *The past participle*.

Keywords: verb, finite and non-finite forms of the verb, participle, participial constructions, functions of participles in the sentence.

İngilis dilində iki feli sifət var: **İndiki zaman feli sifəti (Participle I);**

Keçmiş zaman feli sifəti (Participle II).

İndiki zaman feli sifəti (Participle I)

Participle I feilin sonuna – **ing** artırmaqla düzəlir. Məsələn: He spent the morning on the cliff **reading** the novel.

Participle I feil, sifət və zərf xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu **xüsusiyyətlər** aşağıdakılardır:

1. **zaman və növ** formaları var.

	Active	Passive
Indefinite	asking	being asked
Perfect	having asked	having been asked

Feli sifətə xas olan zaman kateqoriyası nisbidir, yəni cümlədəki şəxslə feilin zamanından asılı olaraq **Participle I Indefinite Active və Passive** indiki, keçmiş və gələcək zamana aid ola bilər. Məsələn:

Knowing English well, he **can translate** articles without a dictionary.

Knowing English well, he **was able to translate** articles without a dictionary.

Knowing English well, he **will be able to translate** articles without a dictionary.

Participle I Perfect Active və Passive şəxslə feilin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl icra olunmuş hərəkəti bildirir. Məsələn:

One day he came in **having** just **received** some letters. **Having finished** his lessons he went home. **Having done** the job, we decided to rest a little. **Having been** badly **wounded** so many years ago, he would now and then feel a sharp pain in his chest. **Being wounded**, he recovered slowly. **Having been sent** to wrong address the letter didn't reach him.

Participle I inkar forması **not** inkar ədatı ilə düzəlir: **not asking, not having asked**. Məsələn:

Not being able to read, think and work he went to the bed. **Not speaking** English, he couldn't live there.

2. təsirli feillərin **Participle I** forması, şəxslə feil kimi **vasitəsiz tamamlıq** qəbul edə bilər. Məsələn:

Opening the door, he went out on the terrace. **Leaving the university**, I met my former teacher.

3. **zərf** təyin oluna bilər. Məsələn: **Leaving** the room **hurriedly**, they ran out.

4. **təyin, predikativ, mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi** və müxtəlif **zərflilər** funksiyasında çıxış edə bilər. Müqayisə zərfliyi kimi **Participle I as if** və ya **as though** bağlayıcıları ilə işlənir. Məsələn:

She tried to calm the **crying child (təyin)**. The roar of the engines **was deafening (predikativ)**. I heard somebody **singing** in the next room (**mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi**). **Having been** away so long he was happy to be coming back (**zaman zərfliyi**). **Coming up** to the door I found it locked (**zaman zərfliyi**). **Being** a foreigner she couldn't get accustomed to it (**səbəb zərfliyi**). **Having lived** in the country for many years, he spoke English without a foreign accent (**səbəb zərfliyi**). He waited **growing** more and more impatient (**tərzi-hərəkət zərfliyi**). He stood on

the porch **sunning** himself (**tərzi-hərəkət zərfliyi**). He stopped at the door-way **as if hesitating** what to do next (**müqayisə zərfliyi**).

5. təyin etdiyi **isimdən əvvəl** və **sonra** gələ bilər. Məsələn:

The **dancing people** were beautifully dressed (**təyin, isimdən əvvəl**). The **conference taking place in** Baku is dedicated to linguistics (**təyin, isimdən sonra**).

Keçmiş zaman feli sifəti (Participle II)

Participle II qaydalı feillərin sonuna – **ed** artırılmaqla düzəldilir. Qaydasız feillərin **Participle II** forması müxtəlif yollarla düzəldilir. **Participle II** :

1. həm **təsirli**, həm də **təsirsiz feillərdən** düzələ bilər: **admired** (to admire) – təsirli; **laughed** (to laugh) – təsirsiz.

2. **zamana və növə** görə öz formasını dəyişir. Məsələn:

Books **published** for children **are** interesting.

Books **published** for children **were** interesting.

Books **published** for children **will be** interesting.

3. **Participle I** kimi cümlədə **təyin, predikativ, mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi** və müxtəlif **zərflilər** funksiyasında çıxış edə bilər. **Participle II** zərflik funksiyasında işlədikdə ondan əvvəl **when, while, if, as though, though, as, unless** bağlayıcıları gəlir. Məsələn:

The rose is **faded** (**predikativ**). I have found her **changed** (**mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi**). I saw the car **being washed** (**mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi**). **When shown** the letter she confessed everything (**zaman zərfliyi**). He never spoke **unless spoken to** (**şərt zərfliyi**). They did everything **as requested** (**müqayisə zərfliyi**). **Though exhausted** by the sleepless night he went on with his experiment (**güzaşt zərfliyi**).

4. təyin etdiyi **isimdən əvvəl** və **sonra** gələ bilər. Məsələn:

The **stolen papers** were never found (**təyin, isimdən əvvəl**). We entered the **room decorated** with pictures (**təyin, isimdən sonra**).

5. **Participle I** kimi **zərflə** təyin oluna bilər. Məsələn:

Deeply affected, Mr. Dickens rose and left the room.

Feli sifət tərkibləri

(Participial constructions)

İngilis dilində üç feli sifət tərkibi vardır:

1) mübtədə feli sifət tərkibi (**The Subjective Participial Construction**);

2) tamamlıq feli sifət tərkibi (**The Objective Participial Construction**);

3) müstəqil feli sifət tərkibləri (**The Absolute Participial Constructions**);

Mübtədə feli sifət tərkibi (The Subjective Participial Construction)

İngilis dilində **ümumi halda isim və ya adlıq halda əvəzlik yaxud da bəzi əvəzlilər + feli sifət I yaxud feli sifət II** birləşməsi **mübtədə feli sifət tərkibini** yaradır. Bu tərkibdə feli sifət ümumi halda ismə və yaxud əvəzliyə xəbər münasibətində olur. Ümumi halda isim yaxud əvəzlik feli sifətlə birlikdə cümlənin **mürəkkəb mübtədəsi** kimi çıxış edir.

Mübtədə feli sifət tərkibi hissi qavrayış bildiren **to see, to hear, to feel, to watch, to notice, to observe** və s. feillərlə işlənir və həmişə **məchul növdə** olur. Məsələn:

They were heard talking together. **Sam** was **seen surrounded** by soldiers.

Mübtədə feli sifət tərkibi Azərbaycan dilinə ya **təsirlik halda isim** və **feli sifət (1)**, yaxud da **budaq cümlə (2)** vasitəsilə tərcümə edilir. Bu halda cümlənin mübtədəsi qeyri-müəyyən şəxslidir. Məsələn:

The children (they) were seen **running** to the river –

Uşaqları (Onları) çaya tərəf **qaçan** görüblər (1).

Görüblər ki, **uşaqlar (onlar)** çaya tərəf **qaçırlar** (2).

Tamamlıq feli sifət tərkibi (*The Objective Participial Construction*)

İngilis dilində *ümumi halda isim və ya obyekt halda əvəzlilik yaxud da bəzi əvəzliliklər + feli sifət I yaxud feli sifət II* birləşməsi **tamamlıq feli sifət tərkibini** yaradır. Bu tərkibdə feli sifət ümumi halda ismə yaxud əvəzliyə xəbər münasibətində olur. Ümumi halda isim yaxud əvəzlilik feli sifətlə birlikdə cümlədə **mürəkkəb tamamlıq** funksiyası daşıyır.

Tamamlıq feli sifət tərkibi aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. hissi və əqli qavrayış ifadə edən **to see, to hear, to feel, to watch, to notice, to observe, to consider, to understand** və s. feillərdən sonra. Məsələn:

In the dark, the old man could **feel the morning coming**. She **heard the door closing**.

We watched **him** slowly **approaching** the gate. I **heard his name mentioned** in the conversation. I **saw the luggage weighed**. They **considered him prepared** for the attack.

2. **to have, to get, to want** və s. feillər **Participle II** ilə birlikdə konstruksiyalar yaradır. Bu konstruksiyalar aşağıdakılardır:

a) **Have + object + Participle II**. Burada işi və hərəkəti şəxsin özü etmir, onun əmri, təkidi, icazəsi, xahişi və s. ilə başqası edir. Məsələn:

I **have the house cleaned** - Mən evi təmizlədirəm.

Bu konstruksiya müxtəlif zamanlarda işləyə bilər. Məsələn:

1. I **have the house cleaned** – Mən evi təmizlədirəm (indiki zamanın qeyri-müəyyən forması);

2. I **am having the house cleaned** – Mən evi təmizlətməkdəyəm (indiki zamanın davamedici forması);

3. I **have had the house cleaned** – Mən evi təmizlətmişəm (indiki zamanın bitmiş forması);

4. I **have been having the house cleaned** – Mən evi təmizlədirəm (indiki zamanın davam edib bitmiş forması);

5. I **had the house cleaned** – Mən evi təmizlətdim (keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması);

6. I **was having the house cleaned** – Mən evi təmizlətməkdə idim (keçmiş zamanın davamedici forması);

7. I **had had the house cleaned** – Mən evi təmizlətmişdim (keçmiş zamanın bitmiş forması);

8. I **had been having the house cleaned** – Mən evi təmizlədirdim (keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması);

9. I **ll have the house cleaned** – Mən evi təmizlətdirəcəyəm (gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması);

10. I **ll be having the house cleaned** – Mən evi təmizlətməkdə olacağam (gələcək zamanın davamedici forması) və s.

Bəzən **have (get) + object + P II** konstruksiyası başqa mənə kəsb edir. Məsələn:

Ali **had his money stolen** yesterday – Əli dünən pulunu oğurlatdı.

Bu o demək deyil ki, Əli pulunu qəsdən oğurladı (əlbəttə müəyyən məqamlarda belə də ola bilər və bu konstruksiyadan istifadə olunur). Bu o deməkdir ki, pulu ondan oğurlayıblar. Bu konstruksiyanın ifadə etdiyi mənə kiməsə yaxud kiminsə əşyalarına nəşə olmasındır. Burada baş verənlər bizim istəyimizdən, iradəmizdən, kontrolumuzdan asılı olmur. Biz onların qarşısını ala bilmərik. Bunlar qəzalar, fəlakətlər, hadisələr, xəstəliklər və s. əhatə edir. Məsələn:

He had his house destroyed in an earthquake.

Aziz got his nose broken in the fight.

Have you ever had your money stolen?

b) **Get + object + Participle II**. Məsələn: You can **get the books made** here.

c) **Want + object + Participle II**. Məsələn: I **want** my paintings **displayed** in the gallery.

Qeyd: Participle II əvvəl "**to be**" feilini işlətmək mümkündür. Məsələn: Be careful washing those glasses! I don't **want** them **(to be) broken**.

d) **Would like + object + Participle II**. Məsələn: I **d like** my car **(to be) serviced**.

e) **Need + object + Participle II**. Məsələn: We **needed** the house **(to be) redecorated**.

f) **Won't have + object + Participle II** konstruksiyası "**icazə verməmək, qoymamaq**" mənasında işlənir. Məsələn: I **won't have my house destroyed** – Mən **icazə vermərəm** mənim evimi dağıdasız və yaxud Mən **qoymaram** mənim evimi dağıdasız.

Sual formasını düzəltmək üçün köməkçi feil mübtədan əvvələ keçir. Məsələn:

Do you have the house cleaned?

Did you have the house cleaned?

Will you be having the house cleaned?

Have you had the house cleaned? və s.

İnkar formada isə köməkçi feildən sonra **not** inkar ədatı əlavə olunur. Məsələn:

I **don't** have the house repaired;

I **haven't** had the house cleaned;

I won't have the house painted və s.

Tamamlıq feli sifət tərkibi Azərbaycan dilinə **təsirlik halda isim (yaxud əvəzlik)** və **feli sifət (1)**, yaxud da **budaq cümlə (2)** vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn:

I saw **the children (them) playing** in the garden – **Uşaqları (onları)** bağda **oynayan** gördüm (1). Gördüm ki, **uşaqlar (onlar) bağda oynayırlar** (2).

Müstəqil feli sifət tərkibləri (*The Absolute Participial Constructions*)

Müstəqil feli sifət tərkibləri iki birləşmədən ibarətdir:

1) *The Absolute Nominative Participial Construction*;

2) *The Absolute Prepositional Participial Construction*.

Bu tərkib cümlənin mübtədasi olmayan **ümumi halda ismə və ya adlıq halda əvəzliyə yaxud da bəzi əvəzliklərə** xəbər münasibətində olur. İkinci komponent **feli sifət I yaxud feli sifət II** ilə ifadə olunur. Müstəqil nominativ feli sifət tərkibi digər hissədən vergüllə ayrılır ki, bu da onun nisbətən müstəqil işlənməsini göstərir. Cümlədə müxtəlif **zərfliliklər** funksiyasında çıxış edir:

1. zaman zərfliyi, məsələn: **Things packed**, we started off.

2. səbəb zərfliyi, məsələn: **This being so urgent**, we must reconsider our decision.

3. şərt zərfliyi, məsələn: **Weather permitting**, we'll go to the country.

4. tərz-i-hərəkət zərfliyi, məsələn: **It being late**, we didn't ring him up.

Müstəqil feli sifət tərkibi **with** və yaxud **without** sözləri ilə işləyə bilər. Bu zaman **müstəqil sözlü feli sifət tərkibi** yaranır. Bu tərkib cümlədə əsasən **tərz-i-hərəkət zərfliyi** funksiyası daşıyır və qalan hissədən vergüllə ayrılır. Məsələn:

They could not go ahead, **without their plan being approved** by the management. By twelve o'clock, **with the sun pouring** into the room, the heat became quite oppressive...

Qeyd: Bəzən bu tərkiblərdə feli sifət buraxılır. Bu halda isimdən yaxud əvəzlikdən sonra sifət, zərf və yaxud sözlü ifadə gəlir. Məsələn:

Breakfast over, he went to his room. **The signal given**, the train started. She came up to the teacher, **with the book in her hand**.

Müstəqil feli sifət tərkibləri Azərbaycan dilinə **budaq cümlə** vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn:

The work being done, they went home – **İş yerinə yetirildikdən sonra** onlar evə getdilər.

ƏDƏBİYYAT

- Xanbutayeva L.M. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv (ümumi tipoloji tədqiqat), Bakı, 2003.– 114 s.
- Məmmədova M., Yunusov D. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Adiloğlu, 2011.– 450 s.
- Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007. – 587 s.
- Nuriyeva S. Cerund. Bakı, Təhsil, 2011. – 272 s.
- Гордон Е.М., Крылова И.П. Грамматика современного английского языка. — М.: Высшая школа, 1974. — 336 с.
- Дроздова, Т. Ю. The Verbals: учеб. пособие / Т. Ю. Дроздова, А. И. Берестова. – СПб.: Химера, 1999. – 104 с.
- Каменский, А. И. Практическая грамматика английского языка: справ. пособие для неязыковых вузов / А. И. Каменский, И. Б. Каменская. – Часть 1.– Харьков: ИНЭМ, 2002. – 278 с.
- Карпышева Н. М. Практическая грамматика английского языка / Н. М. Карпышева, В. Н. Янушков. – 2-е изд. – Минск: Амалфея, 2005. – 492 с.
- Качалова, К. Н. Практическая грамматика английского языка / К. Н. Качалова, Е. Е. Израилевич. – Киев: Методика, 2003. – 672 с.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FELİ SİFƏT

¹Heydər Quliyev, ²Aidə İsmayılova

¹Dosent əvəzi, ²Müəllim

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, (Gəncə, Azərbaycan)

E-mail: heyderguliyev@mail.ru

ABSTRACT

The article deals with the Participles and Participial constructions in Azerbaijani and English. All English grammars distinguish between finite and non-finite forms of the verb. The non-finite forms, which are also called the verbal or the non-predicative forms of the verb, comprise, according to most grammars. There are 3 verbals in Azerbaijani and English. One of them is Participle. Participle is a verb form used as an adjective without losing its character as a verb. A verb has 2 participles: 1. The present participle 2. The past participle.

Keywords: verb, finite and non-finite forms of the verb, participle, participial constructions, functions of participles in the sentence.

Feli sifətlər bütün türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinə məxsus sifətlərdir. Dilimizin feilləri və onlara aid şəkilçilər o qədər zəngindir ki, bu sahədə başqa dillərin feillərinə və şəkilçilərinə heç bir zaman ehtiyac hiss edilməmişdir. Buna görə də feli sifətlər, başlıca olaraq, Azərbaycan dili feillərindən, Azərbaycan dili şəkilçiləri vasitəsilə düzələn sifətlərdən ibarətdir.

Təsriflənən formalardan fərqli olaraq, felin təsriflənməyən formaları konkret zaman bildirmir, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Feli sifət ikili xarakter daşıyan, yəni həm feillik, həm də sifətlik xüsusiyyəti olan feil formasıdır. Əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətini bildirir. Əlamət dedikdə o özlüyündə hərəkət mənası da daşıyır və ya əksinə eyni zamanda həmin hərəkət başqa bir cəhətdən müəyyən predmeti, əşyanı, subyektə də əlamətləndirmiş olur. Məsələn: "İşləyən gənclərin təhsilə qayğı göstərilir" cümləsində işləyən söz gənclərin sözünün əlamətini bildirir. Məhz bu cəhətdən də sifətə yaxın gəlir. Amma buna baxmayaraq işləyən sözündə feilliğin hələ də güclü olduğunu, ilk növbədə hərəkət, hal-vəziyyət məzmununu daşdığına da inkar etmək olmaz. Deməli, feli sifət özünün bəzi mühüm əlamətləri ilə feil sistemində daxil edildiyi kimi, bəzi cəhətlərinə görə də tamamilə fərqli kateqoriya olan sifətlə qarşılaşdırıla bilər. Bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Feli sifətlərdə təsriflənən feilə uyğun gələn əlamətlər bunlardır:

a) feli sifətlər də bütün feillər kimi hərəkət, hal-vəziyyət anlayışı ifadə edir: danışan (oğlan), yazılan (roman), baxılacaq (film), görüləsi (iş), oxuduğum (əsr) və s.;

b) təsdiq və inkarda işləyir: yazdığım (əsr), yazmadığım (əsr), görülmək (iş), görülməyəcək (iş), gülən (uşaq), gülməyən (uşaq) və s.;

c) təsirli və təsirsiz olur: məktubu (nəyi?) göndərdiyim gün, atasını (kimi?) axtaran oğlan, klubda (harada?) baxdığım tamaşa, kinoya (nəyə?) çəkilən aktiyor və s.;

ç) müəyyən dərəcədə zaman, bəzən də şəkil anlayışı ifadə edir: görünən (kənd), gördüyüm (adam), görülmək (iş), yerinə yetirilən (tapşırıq) və s.;

d) feilin müvafiq növlərində olur və feli sifət şəkilçiləri də feil köklərinə əlavə oluna bildiyi kimi, növ şəkilçilərində sonra da işləyə bilər: yazan, yazılan, yazışan, yazdıran (adam), görülmək, görüləsi (iş) və s.;

e) isimləri, eləcə də substantivləşmiş digər nitq hissələrini yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında idarə edir: Moskvada yaşayan (dostum), şəhərə gələn (qonaqlar), əsəri tamamlamış (yazıçı), uzaqdan gələn (məktublar) və s.

Feli sifətin sifətlərə uyğun gələn əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Sifətlər kimi aid olduğu ismin əvvəlində gəlib onun əlamətini bildirir. Fərq burasındadır ki, sifətlər əşyanın daimi əlamətini bildirdiyi halda, feli sifətlər əşyanın hərəkətlə ifadə olunmuş müvəqqəti əlamətini bildirir. Müqayisə et: ağlayan qız, kəsilməmiş ağac; ağlağan qız, kəskin söz və s.

2. Sifətlər kimi necə? nə cür? hansı? suallarına cavab verir: hörlülmüş (necə? nə cür? hansı?) divar, baxılmalı (necə? nə cür? hansı?) tamaşa, dadlı (necə? nə cür?) meyvə, şirin (necə? nə cür? hansı?) söz və s.

3. Sifətlər kimi əksərən cümlənin təyini olur və aid olduğu sözə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır.

Beləliklə, feli sifətlə sifət arasında oxşar cəhətlər özünü göstərir. Doğrudan da yazan adam, açıq qapı kimi sözləşmələrində yazan sözü ilə açıq sözü ilk baxışdan eyni nitq hissəsi kimi görünə bilər. Bu sözlərin əsil mahiyyəti nəzərə alındıqda isə yazan sözünün morfoloji cəhətdən açıq sözündən ciddi fərqləndiyini hiss etmək o qədər də çətin deyildir. Açıq sözü hal və vəziyyət ifadə etdiyi halda, yazan sözü bu xüsusiyyətlərin heç birini ifadə etməyərək, işlə iş görən arasındakı əlaqəni bildirir. Yazan feli sifəti feilə aid xüsusiyyətləri: təsdiq və inkar formasını, təsirli və təsirsizliyini, növ kateqoriyasını saxlayır. Açıq sözü isə feildən düzələn sifət olduğu üçün burada feilin heç bir xüsusiyyətini (təsirlilik-təsirsizlik, zaman, növ, təsdiq, inkar və s.) görmürük. Açıq sifətdə idarəetmə xüsusiyyəti də yoxdur və tərkib əmələ gətirə bilmir. Yazan feli sifəti isə məhz feil xüsusiyyəti daşdığı üçün idarə edir və tərkib əmələ gətirir: məktub yazan (adam), sənə məktub yazan (adam), kəndlərdən sənə məktub yazan (adam) və s. Azərbaycan dilində feli sifəti mənə və formalaşma xüsusiyyətlərinə görə 4 qrupa bölmək olar:

Birinci qrupa - feilin heç bir zaman və şəkil kateqoriyası ilə uyğunluğu olmayan və feilin həm təsdiq, həm də inkar formasında işləyə bilən *-an (-ən)* şəkilçili feli sifətləri daxil etmək mümkündür ki, onların da ismə aid olmasında iki cəhət özünü göstərir:

1. **-an (-ən)** şəkilçisi məlum, qayıdış, qarşılıq-müştərək və icbar növdən olan feillərin üzərinə əlavə olunmaqla iş görən işlə əlaqədə təyin edir: yazan şagird, oxuyan qız, görməyən göz, döyünən ürək, açılan gül, vuruşan dəstə, döyüşən ordu, gülüşən qızlar, pıçılacaq ləpələr, yazdıran şəxs, oxuyan müəllim və s.

2. Yəne də *-an (-ən)* şəkilçisini məchul feillərin üzərinə əlavə etdikdə feli sifətlər əmələ gəlir ki, bunlar da əsasən həm əşyanı, həm də əşyanın üzərində nə kimi iş icra olunduğunu müəyyənləşdirməyə xidmət edir: yazılan kitab, oxunan mühazirə, eşidilən söz, anlaşılmayan məsələ, keçirilməyən məşğələ, yazdırılan məktub və s.

İkinci qrupa feilin keçmiş və gələcək zamanları ilə əlaqədar feli sifətlər daxildir. Bu qrupa daxil olan feli sifətlər, başlıca olaraq feilin nəqli keçmiş, qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək zaman məfhumlarını özündə saxlayan şəkilçilərlə vasitəsilə əmələ gəlir.

-miş (-miş, -muş, -müş) şəkilçilərini müxtəlif növlərdə işlənmiş feillərə artırıqda feli sifətlər əmələ gəlir. Bunlar feilin keçmiş zamanı ilə əlaqədar olduqları üçün yalnız cümlədəki yerlərinə və rollarına görə feli sifət ola bilər.

Misal: oxumuş adam, solmuş çiçək, qurumamış yarpaq. Oxumuş adamlar gözüaçıq olurlar. Solmuş çiçəyin rahiyyəsi az olur. Ağacların altında hələ də qurumamış yarpaqlar çox idi. Zaman etibarilə bunlar yalnız keçmiş zamana aid olur.

-ar, -ər şəkilçisini təsdiq bildirən, **-z** şəkilçisini inkar bildirən məlum və məchul növ feillərə əlavə etdikdə adət, xasiyyət, qismən keyfiyyət bildirən feli sifətlər əmələ gəlir. Misal: güllər üz, axar su, solmaz çiçək, silinməz ləkə. Onun çox qəşəng güllər üzü vardır. Axar sular bulanmazmı? (M.Füzuli).

Bu qrupa daxil olan feli sifətlər zaman etibarilə yalnız gələcək zamanla əlaqədar deyildir. Bunlar bütün zamanlara aid bir hökmün ifadəsini bildirir. Buna görə də onların şəkilçiləri yalnız şəkil etibarilə qeyri-qəti gələcək zamana müvafiq gəlsə, məzmunca bir-birindən tamamilə fərqlənir. Misal: axar su, su axar. Qeyd edək ki, bu şəkilçilərlə düzələn feli sifətlərdə sifətləşmə meyli çox güclüdür. O biri feli sifətlərdən fərqli olaraq, belə feli sifətlərdə əşyanın daimi əlamətini bildirmək keyfiyyəti olur ki, bu xüsusiyyət sifətlərə məxsus cəhətdir. Digər tərəfdən də belə feli sifətlər təsdiq və inkarda işlənmək, idarə etmək qabiliyyətini tədricən itirir.

-acaq (-əcək) şəkilçisini müxtəlif növ feillərə əlavə etməklə gələcək zaman məzmunlu feli sifət əmələ gəlir. Bu feli sifətlərin məzmununda, gələcək zaman çalarlarından başqa, bir də bütün zamanlara aidlik mənası təsəvvür edilir. Misal: olacaq iş, gələcək zaman, oxunacaq material. Olacaq işə çarə yoxdur. Gələcək zaman iki cür olur. Oxunacaq yer hazır olmalıdır.

Üçüncü qrupa

1. **-malı (-məli)** şəkilçisini, əsasən, təsdiq, bəzən də inkar feillərin üzərinə əlavə etdikdə feli sifətlər əmələ gəlir ki, bunlar da əşyanın və ya hadisənin keyfiyyətini və yaxud fərqləndirici xüsusiyyətini ifadə edir: yeməli xörək, içməli su, oxumalı kitab, gəzməli bağ, yeyilməli şey, görülməli iş, oxunmalı kitab və s.

Şübhəsiz, bu feli sifətlər tərkib daxilindən çıxsın, artıq feilin vacib şəklini ifadə edəcəkdir, yəni tərkib daxilindəki sözlərin yeri dəyişdirilib, xörək yeməli, su içməli, kitab oxumalı, bağ gəzməli və s. şəkildə işlədilsə, həmin sözlər feilin vacib şəklə kimi qəbul edilməlidir. Bu şəkilçilər feilin inkar ilə də feli sifət əmələ gətirir: yeyilməməli xörək, içilməməli su, oxunmamalı kitab və s.

2. **-ası (-əsi)** şəkilçisi vasitəsilə təsdiq bildirən feil köklərindən feli sifətlər əmələ gəlir ki, mənə etibarilə bunlar da -malı (-məli) şəkilçisi ilə düzələn feli sifətlərin eynidir: deyiləsi söz, oxunası kitab, gediləsi yer və s. Bunlarda yalnız isimlərdən əvvəl işləndikdə feli sifət olur. Başqa vəziyyətdə isə feilin lazım şəklidir: söz dey i l ə s i d i r, kitab

oxunasıdır, o yerə gedəsisən və s. Misallardan məlum olur ki, bunlar feilin lazım şəklini ifadə etmək üçün şəxs şəkilçisi qəbul etməli olur.

Dördüncü qrupa –dıq (-dik,-duq,-dük) şəkilçilərinə bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaqla düzələn feli sifətlər daxildir. Misal: yazdığım kağız, oxuduğum kitab, yazışdığı adam.

Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları cümlə daxilində tərkib əmələ gətirir. Həmin tərkiblər əsas tərəflərin adları ilə adlanır və üç növə ayrılır:

1. Məsdər tərkibləri;
2. Feli sifət tərkibləri;
3. Feli bağlama tərkibləri.

Tərkiblərdə sözlərin miqdarı adətən çox olur. Feli sifət tərkibinin əsas tərəfi feli sifətdən ibarət olur. Misal: Onun yeri hər bahar qızıl lələlərlə örtülən düzənlik oldu. *Yıxılana balta vıran çox olar.*

Feli sifət tərkibləri cümlədə müxtəlif sintaktik üzvlər kimi çıxış edə bilərlər. Meşəyə gedənlər geri qayıtdılar. Yarışda birincilik qazananları təbrik etdilər. Yuxarıdakı cümlələrdə **meşəyə gedənlər** mübtədə, **yarışda birincilik qazananları** tamamlıqdır.

İngilis dilində iki feli sifət var:

İndiki zaman feli sifəti (Participle I); Keçmiş zaman feli sifəti (Participle II).

İndiki zaman feli sifəti (Participle I)

Participle I feilin sonuna – *ing* artırmaqla düzəlir. Məsələn: He spent the morning on the cliff **reading** the novel.

Participle I feil, sifət və zərf xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu **xüsusiyyətlər** aşağıdakılardır:

1. *zaman və növ* formaları var.

Active Passive

Indefinite	asking	being asked
Perfect	having asked	having been asked

Feli sifətə xas olan zaman kateqoriyası nisbidir, yəni cümlədəki şəxsi feilin zamanından asılı olaraq **Participle I Indefinite Active** və **Passive** indiki, keçmiş və gələcək zamana aid ola bilər. Məsələn:

Knowing English well, he **can translate** articles without a dictionary.

Knowing English well, he **was able to translate** articles without a dictionary.

Knowing English well, he **will be able to translate** articles without a dictionary.

Participle I Perfect Active və **Passive** şəxsi feilin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl icra olunmuş hərəkəti bildirir. Məsələn:

One day he came in **having** just **received** some letters. **Having finished** his lessons he went home. **Having done** the job, we decided to rest a little. **Having been** badly **wounded** so many years ago, he would now and then feel a sharp pain in his chest. **Being wounded**, he recovered slowly. **Having been sent** to wrong address the letter didn't reach him.

Participle I inkar forması **not** inkar ədati ilə düzəlir: **not asking, not having asked**. Məsələn:

Not being able to read, think and work he went to the bed. **Not speaking** English, he couldn't live there.

2. təsirli feillərin **Participle I** forması, şəxsi feil kimi **vasitəsiz tamamlıq** qəbul edə bilər. Məsələn:

Opening the door, he went out on the terrace. **Leaving the university**, I met my former teacher.

3. **zərflə** təyin oluna bilər. Məsələn: **Leaving** the room **hurriedly**, they ran out.

4. **təyin, predikativ, mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi** və müxtəlif **zərflilər** funksiyasında çıxış edə bilər. Müqayisə zərfliyi kimi **Participle I as if** və ya **as though** bağlayıcıları ilə işlənir. Məsələn:

She tried to calm the **crying child (təyin)**. The roar of the engines **was deafening (predikativ)**. **I** heard somebody **singing** in the next room (**mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi**). **Having been** away so long he was happy to be coming back (**zaman zərfliyi**). **Coming up** to the door I found it locked (**zaman zərfliyi**). **Being** a foreigner she couldn't get accustomed to it (**səbəb zərfliyi**). **Having lived** in the country for many years, he spoke English without

a foreign accent (**səbəb zərfliyi**). He waited **growing** more and more impatient (**tərzi-hərəkət zərfliyi**). He stood on the porch **sunning** himself (**tərzi-hərəkət zərfliyi**). He stopped at the door-way **as if hesitating** what to do next (**müqayisə zərfliyi**).

5. təyin etdiyi **isimdən əvvəl** və **sonra** gələ bilir. Məsələn:

The **dancing people** were beautifully dressed (**təyin, isimdən əvvəl**). The **conference taking place** in Baku is dedicated to linguistics (**təyin, isimdən sonra**).

Keçmiş zaman feli sifəti (Participle II)

Participle II qaydalı feillərin sonuna – **ed** artırılmaqla düzəldilir. Qaydasız feillərin **Participle II** forması müxtəlif yollarla düzəldilir. **Participle II**:

1. həm **təsirli**, həm də **təsirsiz feillərdən** düzələ bilir: **admired** (to admire) – təsirli; **laughed** (to laugh) – təsirsiz.

2. **zamana və növə** görə öz formasını dəyişmir. Məsələn:

Books **published** for children **are** interesting.

Books **published** for children **were** interesting.

Books **published** for children **will be** interesting.

3. **Participle I** kimi cümlədə **təyin, predikativ, mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi** və müxtəlif **zərflilər** funksiyasında çıxış edə bilir. **Participle II** zərflik funksiyasında işlədikdə ondan əvvəl **when, while, if, as though, though, as, unless** bağlayıcıları gəlir. Məsələn:

The rose is **faded** (**predikativ**). I have found her **changed** (**mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi**). The car **is being washed** (**mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi**). **When shown** the letter she confessed everything (**zaman zərfliyi**). He never spoke **unless spoken to** (**şərt zərfliyi**). They did everything **as requested** (**müqayisə zərfliyi**). **Though exhausted** by the sleepless night he went on with his experiment (**güzaşt zərfliyi**).

4. təyin etdiyi **isimdən əvvəl** və **sonra** gələ bilir. Məsələn:

The **stolen papers** were never found (**təyin, isimdən əvvəl**). We entered the **room decorated** with pictures (**təyin, isimdən sonra**).

5. **Participle I** kimi **zərflə** təyin oluna bilir. Məsələn:

Deeply affected, Mr. Dickens rose and left the room.

Feli sifət tərkibləri

(Participial constructions)

İngilis dilində üç feli sifət tərkibi vardır:

- 1) mübtədə feli sifət tərkibi (**The Subjective Participial Construction**);
- 2) tamamlıq feli sifət tərkibi (**The Objective Participial Construction**);
- 3) müstəqil feli sifət tərkibləri (**The Absolute Participial Constructions**);

Mübtədə feli sifət tərkibi (**The Subjective Participial Construction**)

İngilis dilində **ümumi halda isim və ya adlıq halda əvəzlik yaxud dəbəzi əvəzlilər + feli sifətli yaxud feli sifət II** birləşməsi mübtədə feli sifət tərkibini yaradır. Bu tərkibdə feli sifət ümumi halda ismə və yaxud əvəzliyə xəbər münasibətində olur. Ümumi halda isim yaxud əvəzlik feli sifətlə birlikdə cümlənin **mürəkkəb mübtədəsi** kimi çıxış edir.

Mübtədə feli sifət tərkibi hissi qavrayış bildiren **to see, to hear, to feel, to watch, to notice, to observe** və s. feillərlə işlənir və həmişə **məchul növdə** olur. Məsələn:

They were heard talking together. **Sam** was **seen surrounded** by soldiers.

Mübtədə feli sifət tərkibi Azərbaycan dilinə ya **təsirlik halda isim** və **feli sifət (1)**, yaxud da **budaq cümlə (2)** vasitəsilə tərcümə edilir. Bu halda cümlənin mübtədəsi qeyri-müəyyən şəxslidir. Məsələn:

The children (they) were seen **running** to the river –

Uşaqları (Onları) çaya tərəf **qaçan** görüblər (1).

Görüblər ki, **uşaqlar (onlar)** çaya tərəf **qaçırlar** (2).

Tamamlıq feli sifət tərkibi (*The Objective Participial Construction*)

İngilis dilində *ümumi halda isim və ya obyekt halda əvəzlik yaxud da bəzi əvəzliklər + feli sifətli yaxud feli sifət II* birləşməsi **tamamlıq feli sifət tərkibini** yaradır. Bu tərkibdə feli sifət ümumi halda ismə yaxud əvəzliyaxəbər münasibətində olur. Ümumi halda isim yaxud əvəzlik feli sifətlə birlikdə cümlədə **mürəkkəb tamamlıq** funksiyası daşıyır.

Tamamlıq feli sifət tərkibi aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. hissi və əqli qavrayış ifadə edən **to see, to hear, to feel, to watch, to notice, to observe, to consider, to understand** və s. feillərdən sonra. Məsələn:

In the dark, the old man could **feel the morning coming**. She **heard the door closing**.

We watched **him** slowly **approaching** the gate. I **heard his name mentioned** in the conversation. I **saw the luggage weighed**. They **considered him prepared** for the attack.

2. **to have, to get, to want** və s. feillər **Participle II** ilə birlikdə konstruksiyalar yaradır. Bu konstruksiyalar aşağıdakılardır:

a) **Have + object + Participle II**. Burada işi və hərəkəti şəxsin özü etmir, onun əmri, təkidi, icazəsi, xahişi və s. ilə başqası edir. Məsələn:

I **have the house cleaned** - Mən evi təmizlədirəm.

Bu konstruksiya müxtəlif zamanlarda işləyə bilər. Məsələn:

1. I **have the house cleaned** – Mən evi təmizlədirəm (indiki zamanın qeyri-müəyyən forması);

2. I **am having the house cleaned** – Mən evi təmizlətməkdəyəm (indiki zamanın davamedici forması);

3. I **have had the house cleaned** – Mən evi təmizlətmişəm (indiki zamanın bitmiş forması);

4. I **have been having the house cleaned** – Mən evi təmizlədirəm (indiki zamanın davam edib bitmiş forması);

5. I **had the house cleaned** – Mən evi təmizlətdim (keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması);

6. I **was having the house cleaned** – Mən evi təmizlətməkdə idim (keçmiş zamanın davamedici forması);

7. I **had had the house cleaned** – Mən evi təmizlətmişdim (keçmiş zamanın bitmiş forması);

8. I **had been having the house cleaned** – Mən evi təmizlətdirdim (keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması);

9. I **'ll have the house cleaned** – Mənevitə təmizlədirəcəyəm (gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması);

10. I **'ll be having the house cleaned** – Mən evi təmizlətməkdə olacağam (gələcək zamanın davamedici forması) və s.

Bəzən **have (get) + object + P II** konstruksiyası başqa mənə kəsb edir. Məsələn:

Ali **had his money stolen** yesterday – Əli dünən pulunu oğurlatdı.

Bu o demək deyil ki, Əli pulunu qəsdən oğurladı (əlbəttə müəyyən məqamlarda belə də ola bilər və bu konstruksiyadan istifadə olunur). Bu o deməkdir ki, pulu ondan oğurlayıblar. Bu konstruksiyanın ifadə etdiyi mənə kiməsə yaxud kiminsə əşyalarına nəşə olmasıdır. Burada baş verənlər bizim istəyimizdən, iradəmizdən, kontrolumuzdan asılı olmur. Biz onların qarşısını ala bilmərik. Bunlar qəzalar, fəlakətlər, hadisələr, xəstəliklər və s. əhatə edir. Məsələn:

He had his house destroyed in an earthquake.

Aziz got his nose broken in the fight.

Have you ever had your money stolen?

b) **Get + object + Participle II**. Məsələn: You can **get the books made** here.

c) **Want + object + Participle II**. Məsələn: I **want** my paintings **displayed** in the gallery.

Qeyd: Participle II əvvəl "**to be**" feilini işlətmək mümkündür. Məsələn: Be careful washing those glasses! I don't **want** hem (to be) broken.

d) **Would like + object + Participle II**. Məsələn: I **d like** my car (to be) serviced.

e) **Need + object + Participle II**. Məsələn: We **needed** the house (to be) redecorated.

f) **Won't have + object + Participle II** konstruksiyası "**icazə verməmək, qoymamaq**" mənasında işlənir. Məsələn: I **won't have my house destroyed** – Mən **icazə vermərəm** mənim evimi dağıdasız və yaxud Mən **qoymaram** mənim evimi dağıdasız.

Sual formasını düzəltmək üçün köməkçi feil mübtədan əvvələ keçir. Məsələn:

Do you have the house cleaned?

Did you have the house cleaned?

Will you be having the house cleaned?

Have you had the house cleaned? və s.

İnkar formada isə köməkçi feildən sonra **not** inkar ədatı əlavə olunur. Məsələn:

I **don't** have the house repaired;

I **haven't** had the house cleaned;

I won't have the house painted və s.

Tamamlıq feli sifət tərkibi Azərbaycan dilinə **təsirlik halda isim (yaxud əvəzlik)** və **feli sifət (1)**, yaxud da **budaq cümlə (2)** vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn:

I saw **the children (them) playing** in the garden – **Uşaqları (onları)** bağda **oynayan** gördüm (1). Gördüm ki, **uşaqlar (onlar)bağda oynayır** (2).

Müstəqil feli sifət tərkibləri (*The Absolute Participial Constructions*)

Müstəqil feli sifət tərkibləri iki birləşmədən ibarətdir:

1) *The Absolute Nominative Participial Construction*;

2) *The Absolute Prepositional Participial Construction*.

Bu tərkib cümlənin mübtədası olmayan **ümumi halda ismə və ya adlıq halda əvəzliyə yaxud da bəzi əvəzlilərə** xəbər münasibətində olur. İkinci komponent **feli sifət I yaxud feli sifət II** ilə ifadə olunur. Müstəqil nominativ feli sifət tərkibi digər hissədən vergülə ayrılır ki, bu da onun nisbətən müstəqil işlənməsini göstərir. Cümlədə müxtəlif **zərfliliklər** funksiyasında çıxış edir:

1. zaman zərfliyi, məsələn: **Things packed**, we started off.

2. səbəb zərfliyi, məsələn: **This being so urgent**, we must reconsider our decision.

3. şərt zərfliyi, məsələn: **Weather permitting**, we'll go to the country.

4. tərz-i-hərəkət zərfliyi, məsələn: **It being late**, we didn't ring him up.

Müstəqil feli sifət tərkibi **with** və yaxud **without** sözləri ilə işləyə bilər. Bu zaman **müstəqil sözlü feli sifət tərkibi** yaranır. Bu tərkib cümlədə əsasən **tərz-i-hərəkət zərfliyi** funksiyası daşıyır və qalan hissədən vergülə ayrılır. Məsələn:

They could not go ahead, **without their plan being approved** by the management. By twelve o'clock, **with the sun pouring** into the room, the heat became quite oppressive...

Qeyd: Bəzən bu tərkiblərdə feli sifət buraxılır. Bu halda isimdən yaxud əvəzlikdən sonra sifət, zərf və yaxud sözlü ifadə gəlir. Məsələn:

Breakfast over, he went to his room. **The signal given**, the train started. She came up to the teacher, **with the book in her hand**.

Müstəqil feli sifət tərkibləri Azərbaycan dilinə **budaq cümlə** vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn:

The work being done, they went home – **İş yerinə yetirildikdən sonra** onlar evə getdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Nurlan", 2010
2. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007
3. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, II cild. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1980
4. Xanbutayeva L.M. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv (ümumi tipoloji tədqiqat), Bakı, 2003. – 114 s.
5. Məmmədova M., Yunusov D. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Adiloğlu, 2011. – 450 s.
6. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007. – 587 s.
7. Nuriyeva S. Cerund. Bakı, Təhsil, 2011. – 272 s.
8. Гордон Е.М., Крылова И.П. Грамматика современного английского языка. — М.: Высшая школа, 1974. — 336 с.
9. Дроздова, Т. Ю. The Verbals: учеб. пособие / Т. Ю. Дроздова, А. И. Берестова. — СПб.: Химера, 1999. — 104 с.
10. Карпышева Н. М. Практическая грамматика английского языка / Н. М. Карпышева, В. Н. Янушков. — 2-е изд. — Минск: Амалфея, 2005. — 492 с.
11. Качалова, К. Н. Практическая грамматика английского языка / К. Н. Качалова, Е. Е. Израилевич. — Киев: Методика, 2003. — 672 с.

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏSDƏR VƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİ

Quliyev Heydər İzzət oğlu

Dosent əvəzi, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Email: heyderguliyev@mail.ru

ABSTRACT

The article deals with the Infinitive and Infinitive constructions in English. All English grammars distinguish between finite and non-finite forms of the verb. The non-finite forms, which are also called the verbal or the non-predicative forms of the verb, comprise, according to most grammars. There are 3 verbals in English. One of them is Infinitive. Infinitive is used in many functions in the sentence. It can be used with the particle *to* or without *to*.

Keywords: verb, finite and non-finite forms of the verb, infinitive, infinitive constructions, functions of infinitive in the sentence.

İngilis dilində məsdər isimdən əmələ gəlmişdir. Qədim ingilis dilində ismin bütün morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə malik olan məsdər indi ismin bəzi sintaktik funksiyalarını saxlamaqdadır. **İsim kimi** məsdər aşağıdakı sintaktik funksiyalarda işləyə bilər:

1) mübtəda funksiyasında, məsələn:

To live in a world in peace is the dream of mankind. **To read** such interesting books is very helpful. **To visit** my old friend was all that I desired.

2) predikativ (mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi) funksiyasında, məsələn:

Our aim is **to master** the English language. Your duty was **to tell** me about everything immediately. My wish is **to help** them.

3) tamamlıq funksiyasında, məsələn:

Everybody wants **to speak** English fluently. I am sorry **to keep** you so late. He has never learnt **to drive**.

Məsdər tamamlıq funksiyasında işlədikdə bəzən ondan əvvəl əvəzədi **it** işlədir. **It** sözü tərcümə edilmir. Məsələn: He found **it** very difficult **to bid farewell**.

To order, to ask, to allow, to beg, to request, to implore, to teach, to instruct, to advise, to want, to warn, to invite, to permit, to remind, to persuade, to tell və s. feillərdən sonra əksər hallarda iki tamamlıq olur və bu tamamlıqlardan biri məsdər ilə ifadə olunur. Məsələn:

He **orders** them **to beg pardon**. She doesn't **allow** me **to go**. They **asked** her **to bring** them interesting books on linguistics. I **persuade** him **to stay** with us till Sunday.

Məsdər aşağıdakı feili xüsusiyyətlərə malikdir. **Feil kimi** məsdərin zaman, xəbər şəkli və növ kateqoriyası var.

	<i>Active</i>	<i>Passive</i>
<i>Indefinite</i>	to ask	to be asked
<i>Continuous</i>	to be asking	
<i>Perfect</i>	to have asked	to have been asked
<i>Perfect Continuous</i>	to have been asking	

1. **Indefinite Infinitive Active** - **to ask** – məsdərin yeganə sadə formasıdır. Digər formalar mürəkkəb hesab edilir.

2. **Continuous Infinitive Active** **to be** feili və indiki zaman feili sifəti (Participle I) vasitəsilə düzəlir: **to be asking**.

3. **Perfect Infinitive Active** **to have** feili və keçmiş zaman feili sifəti (Participle II) vasitəsilə düzəlir: **to have asked**.

4. **Perfect Continuous Infinitive Active** **to be** feilinin Perfect Infinitive forması – **to have been** – və indiki zaman feili sifəti (Participle I) vasitəsilə düzəlir: **to have been asking**.

5. **Indefinite Infinitive Passive to be** feili və keçmiş zaman feili sifəti (Participle II) vasitəsilə düzəlir: **to be asked**.

6. **Perfect Infinitive Passive to be** feilinin Perfect Infinitive forması – **to have been** – və keçmiş zaman feili sifəti (Participle II) vasitəsilə düzəlir: **to have been asked**.

Indefinite Infinitive (Active və Passive) hərəkətin şəxsi feilin ifadə etdiyi hərəkətlə eyni zamanda icra olunduğunu göstərir və indiki, keçmiş və yaxud gələcək zamana aid ola bilər. Məsələn: I **am glad to see** you.

I **was glad to see** you.

I **ll be glad to see** you.

Continuous Infinitive Active hərəkətin şəxsi feilin ifadə etdiyi hərəkətlə eyni vaxtda davam etməkdə olduğunu göstərir. Məsələn:

He seemed **to be listening**. You are lucky **to be living** in such a nice place. We were happy **to be starting** on a new adventure.

Perfect Infinitive (Active və Passive) şəxsi feilin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl icra olunmuş hərəkəti bildirir. Məsələn:

The students seem **to have finished** their exercises. I am glad **to have met** you. He is happy **to have been invited** to the concert. We hope **to have finished** the job by next Sunday.

Perfect Continuous Infinitive Active hərəkətin şəxsi feilin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl müəyyən müddət davam edib bitdiyini (1) və ya həmin anda davam etdiyini (2) göstərir. Məsələn:

(1) They are said **to have been conducting** negotiations for a long time.

(2) He must **have been working** on his book for five years.

İnkar formasını düzəltmək üçün **not** inkar ədatı məsdərdən əvvəl gəlir. Məsələn: I'd prefer **not to go** there. Try **not to be late**. You were silly **not to have locked** your car. He is very busy. I'm afraid he **cannot be disturbed**. They pretended **not to have met** before.

Məsdərin to ədatı ilə işlənməsi

(The use of the infinitive with the particle to)

İngilis dilində məsdər həm **to** ədatı ilə (**to - infinitive**), həm də **to** ədatsız (**bare infinitive**) işlədilir. **To** ədatı Azərbaycan dilində **-maq (-mək)** şəkilçisinə uyğun gəlir.

1. Aşağıdakı feillərdən sonra məsdər **to** ilə işlənir: **to forbid, to allow, to appear, to happen, to prove, to want, to wish, to mean, be going, ought, to have, should/would like, be able, to plan, to tend, to begin, to ask, used, to hope, to try, be sorry, to decide, to help, to tell, to seem, need, to remember, to struggle, to promise, to come, to beg, to manage, dare, to agree, to turn out, to expect** və s. Məsələn:

He **proved to be** a good specialist. I **decided to go** to the university on foot. I'm **planning to visit** Turkey next year. We **hope to be moving** into our new flat soon. They **expect to have completed** the work by the summer. The plane **seemed to be losing** height. We **happened to meet** in the street. Everybody **tends to live** longer. I am **sorry to hear** it. I **ought to have done** it.

Qeyd 1: appear, happen, seem, turn out feillərindən əvvəl **it** formal mübtədası işləyə bilər. Məsələn: **It seemed** that the plane was losing height.

Qeyd 2: allow feili adətən cerundla işlənir. Məsələn:

They don't **allow sunbathing** here.

Ancaq tamamlıqla işləndikdə **to** ədatlı məsdərlə işlənir. Məsələn:

They don't **allow you to sunbathe** here.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, **be allowed** birləşməsi **to** ədatlı məsdərlə işlənir. Məsələn: You **are allowed to sunbathe** here.

Qeyd 3: help feilindən sonra **to** ədatı işlənməyə bilər. Məsələn:

Can you **help** me (**to**) **write** this exercise? Thank you for **helping** us (**to**) do it.

Qeyd 4: *dare* feilindən sonra **to** ədatı işlənməyə bilir. Məsələn:

I wouldn't **dare (to)** tell him about it.

Ancaq **daren't (dare not)** sonra **to** ədatı işlənmir. Məsələn:

I **daren't** tell him what happened.

2. Məsdərlər **and, but, except, or** və yaxud **than** ilə bağlanarsa, **to** ədatı ancaq birinci məsdərdən əvvəl yazılır. Məsələn:

He **wants to be** an engineer **and work** at the factory. I tried **to phone** him **and discuss** that question. I asked them **to telephone** to me **or text**. Which would you prefer: **to win or lose**? We had nothing **to do except watch**. Yesterday she decided **to do** nothing **but watch** TV. It is easier **to do** it yourself **than explain** to somebody else.

3. Emosional nitqdə hər məsdərdən əvvəl **to** ədatı işlənilir. Məsələn:

To be or not **to be**: that is the question. It is better **to do** well than **to say** well. It was wonderful **to go, to see, to walk, to breath** fresh air with old friends.

4. Bəzən cümlənin sonunda **to** ədatı tək işlənir, feilsiz. Bu, buraxılmış feilin əvvəldə işlədilməsi zamanı baş verir, yeni söhbətin nədən getməsi məlumdur. Burada vurğu **to** ədatının üzərinə düşür. Məsdərin bu cür işlənməsi, adətən, **to want, to wish, to try, to allow, ought, to have, to ask, to intend, to like** feillərindən və **be going** birləşməsindən sonra müşahidə olunur. Məsələn:

He wants me to **go** with him to the party but I don't want **to (go feili nəzərdə tutulur)**. You can **stay** if you want **to (stay feili nəzərdə tutulur)**. I was asked to **take part in** the trip, but I am not going **to (take part in birləşməsi nəzərdə tutulur)**.

5. **Too + sifət, sifət + enough + to** ədatı, **too much/many/little/few, plenty + isim + məsdər** birləşmələrindən sonra. Məsələn:

It is **too cold to go** out. He is **too old to work**. He is **young enough to do** what he wants. She hasn't got **enough money to buy** a car. There was **too much snow to go** walking. There was **enough light to see** what he was doing. We've got **plenty of time to watch** TV. There is **too little work to do**. He is **strong enough to lift** heavy things.

Sifət + isim + to ədatı birləşməsində artiklın yerinə diqqət etmək lazımdır, məsələn:

He is **too clever a politician to say** a thing like that in public.

He isn't **a clever enough politician to have** any original ideas.

Qeyd: **There** ilə başlayan cümlələrdə **enough** isimdən əvvəl yaxud sonra gələ bilər.

Məsələn: There is **enough time to take care of** everything.

There is **time enough to take care of** everything.

6. Bəzi sifətlərdən sonra məsdər işlənir. Bu sifətlər aşağıdakılardır: **amused to, afraid to, annoyed to, careful to, content to, crazy to, curious to, difficult to, disposed to, due to, easy to, glad to, happy to, pleased to, delighted to, relieved to, lucky to, sorry to, sad to, upset to, disappointed to, proud to, ashamed to, ready to, anxious to, eager to, willing to, motivated to, determined to, careful to, reluctant to, certain to, shocked to, stunned to, astonished to, fit to, fortunate to, free to, frightened to, furious to, grateful to, good to, hard to, helpless to, horrified to, interested to, keen to, liable to, moved to, obliged to, sufficient to, sure to, thankful to, touched to, worthy to, wonderful to** və s. Məsələn:

He is still very **anxious to see** you. I am **curious to know** the news. He would be **crazy not to do** so. In their state they are **liable to do** idiomatic things. I felt **reluctant to go out**. I am extremely **sorry to disturb** you. His next book is **sure to be** worthless. Dinner was **ready to be** served. You'll be **relieved to hear** that the document is now in their hand. I am **surprised to see** you my dear friend.

Bəzən **to** ədatı ilə məsdər bir-birindən zərflə ayrılır. Zərflə məsdər vahid bir söz birləşməsi əmələ gətirir. Bu söz birləşməsi **Split Infinitive** (Parçalanmış məsdər) adlanır. Məsələn:

He was unable **to long keep** silence. I want you **to clearly understand** what I'm telling you. Tom went to the door and began **to softly lift** the latch.

Məsdərin *to* ədatsız işlənməsi

(The use of the infinitive without the particle *to*)

Məsdər aşağıdakı hallarda *to* ədatsız işlənir:

1. **Shall, will, do (does), can (could), may (might), must, need** köməkçi və modal feillərindən sonra. Məsələn:

You **must do** it at once. He **can speak** English fluently. **May I come in?** **Need** she **come** here? They **will be** lawyers. He **doesn't want** them **speak** to anybody.

2. **To feel, to let, to make, to see, to watch, to notice, to hear, to have, to observe, to perceive** feillərindən sonra. Məsələn:

She could **see** him **smile**. What **made** you **get up** early? I won't **have** you **say** this sort of thing. I **let** them **go**. I **heard** her **sing**. I'll **have** him **come** whether he wants or not. Did you **notice** anyone **come out** of that door? We **watched** the plane **disappear** into the clouds. We **felt** the floor **vibrate**.

Qeyd: *Let* feilinin inkar forması iki yolla düzəlir: 1) **not**; 2) **don't**. Məsələn:

Let's not do it. **Don't let's** read it.

Don't həm də **let's** - dən sonra işləne bilir. Məsələn:

Let's don't watch this movie.

3. **Had better, would rather, would sooner, cannot but, nothing but, cannot choose but, cannot help but** ifadələrindən sonra. Bu ifadələr seçmə və üstün tutma mənalərini ifadə edir. Məsələn:

There is a storm coming on. We'd **better get** home. I **cannot but think** so. I **would rather** not **speak** upon the subject. There was **nothing** left for him to do **but watch** and **wait**. I looked long at that picture and **couldn't choose but look**. I'd **rather go** alone. There was something sincere about John, that you **couldn't help but tell** him everything.

4. **How** və **why** sual sözləri ilə başlayan sual cümlələrində məsdər xəbər əlaməti daşıyarsa. Məsələn:

Why not come and **talk** to her yourself? **How leave** her there? But **why not tell** them? **Why not start** earlier?

5. **except** və **but** – dan sonra. Məsələn:

As for the housework, she does everything **except cook**. You've done nothing **but sleep** all day.

Məsdər tərkibləri

(Infinitive constructions)

Məsdərə bir cümlə üzvü kimi təklidə çox az təsadüf olunur. Məsdər əksər hallarda bir və ya bir neçə sözlə birləşərək cümlə üzvü kimi çıxış edir. Məsdərin bu cür birləşmələri **məsdər tərkibləri** adlanır.

İngilis dilində üç məsdər tərkibi vardır:

- 1) mübtəda məsdər tərkibi (The Subjective Infinitive Construction);
- 2) tamamlıq məsdər tərkibi (The Objective-with-the Infinitive Construction);
- 3) *for* söznülü məsdər tərkibi (The For-to-Infinitive Construction).

Mübtəda məsdər tərkibi (The Subjective Infinitive Construction)

Mübtəda məsdər tərkibi iki yolla yaranır:

- 1) ümumi halda olan isimlə;
- 2) adlıq halda olan əvəzliliklə.

The boy (he) was seen **to leave** the house cümləsində **the boy (he) to leave** mübtəda məsdər tərkibidir. Bu tərkib cümlənin mübtədasıdır.

Qeyd: Bu cümlənin mübtədasına sual **who** ilə deyil, **what** ilə verilir. Ona görə ki, burada mübtəda tək cə canlı isimlə deyil, **isim + məsdərlə** ifadə edilib. Bu səbəbdən də ona cansız isimlər kimi **what** ilə sual verilir. Məsələn: **What was seen?**

Mübtəda məsdər tərkibi aşağıdakı hissi qavrayış, əqli fəaliyyət, icazə, xahiş, niyyət, əmr, məcburiyyət ifadə edən feillərlə və feli birləşmələrlə **məchul növdə** işlənir:

to see, to hear, to feel, to know, to think, to consider, to suppose, to believe, to expect, to deny, to compel, to force, to request, to make, to mean, to permit, to order, to allow, to intend, to say, to report və s. Məsələn:

They were **requested to be ready** by 7. The garden-gate was **heard to bang**. He was **known to be** a young man without fortune. **Two moths** are **supposed to have elapsed**. They were **believed to have** many expensive cars. He is **said to be writing** a new play. The pilot is **reported to have started** on his flight early in the morning. The **Bennets** were **pronounced to be** the luckiest family in the world. **These islands** are **said to have been discovered** as early as 1762. He was **thought to be** honest and kind. The poet was **considered** by many **to be** a great man. The goods are **reported to have been awaiting** shipment for several days.

Qeyd 1: **to seem, to appear, to happen, to prove, to chance, to turn out, be likely, be sure, be certain** feillərilə xəbər **məlum növdə** olur. Məsələn:

He **appears to be** very strong. I just **happened to be passing**, so I dropped in. He **proved to be** a good sportsman. This morning's sunshine faded but **something of its light seems** still **to linger** in the air. The exercise **turned out to be** very difficult. By 11 o'clock her mother had **chanced to look into** her room. The weather **appears to be improving**. He **is sure to come back**. This event **is certain to produce** a panic. I should think he **is** very **likely to stay** a week or more...

Qeyd 2: **to seem, to appear, to prove** feillərindən sonra **to be** feili ilə ifadə olunan məsdər buraxıla bilər. Məsələn:

He **proved (to be)** a good sportsman.

They **seemed (to be)** happy.

He **appears (to be)** very strong.

Qeyd 3: **to consider** feilindən sonra **to be** feili ilə ifadə olunan məsdər buraxıla bilər. Məsələn: He is **considered (to be)** an experienced engineer.

Mübtəda məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə **təsirlik halında isim (yaxud əvəzlik)** və **feli sifət (1)**, yaxud **iyiyəlik halında isim (yaxud əvəzlik)** və **təsirlik halında olan feli sifət (2)** vasitəsilə tərcümə edilir. Bu halda cümlənin mübtədası qeyri-müəyyən şəxslidir. Məsələn:

The children/They were seen **to cross** the street –

1. Uşaqları/Onları küçəni **keçən** görüblər.
2. Uşaqların/Onların küçəni **keçdiklərini** görüblər.

Tamamliq məsdər tərkibi (The Objective-with-the Infinitive Construction)

İngilis dilində **ümumi halda isim və ya obyekt halda əvəzlik yaxud da bəzi əvəzlilər + məsdər** birləşməsi **tamamliq məsdər tərkibini** yaradır. Bu tərkibdə məsdər ümumi halda ismə və yaxud əvəzliyə xəbər münasibətində olur.

We want Ali (him) **to be** an engineer

Bu cümlədə **məsdər** ismə (**Ali**) və əvəzliyə (**him**) xəbər münasibətindədir. Bütün birləşmə cümlədə **mürəkkəb tamamliq** vəzifəsində olur. Mürəkkəb tamamliq iki hissədən ibarət olur:

- 1) ümumi halda isim və yaxud bəzi əvəzlilər;
- 2) məsdər **to** ədatlı və yaxud **to** ədatsız.

Aşağıdakı feillərdən sonra mürəkkəb tamamliqın ikinci hissəsi **to ədatsız** məsdər olur: **to see, to hear, to feel, to notice, to observe, to watch, to let, to make, to have** və s. Məsələn:

He **heard** a nightingale **sing**. She **let** her children **do** what they want. We **heard** someone **knock** the door. I **noticed** him **disappear** on the bridge. Why won't you **let** me **explain**? He **made** everyone wait **outside**. I'll **have** the porter

bring up your bags. I can **let** you **have** a copy. Someone **saw** the man **enter** the building. We **observed** them **play** the game. He **felt** Namig **take hold** of his arm.

Qeyd 1: Hərəkətin baş vermə prosesi bildirilirsə **Participle I (ing)** işlədilir. Məsələn:

Everybody **heard** them **speaking** about him. When we entered the room we **saw** him **reading** a book.

Qeyd 2: Əgər **to see, to hear, to feel** feilləri **öyrənmək, başa düşmək, xəbər tutmaq (deyirlər)** mənasında işlənsə, onlardan sonra müəkkəb tamamlıq deyil, tamamlıq budaq cümləsi işlədilir. Məsələn:

I **heard that he had returned** from Turkey. I **see that you have made some progress** in English. I **feel that he is right**.

Qeyd 3: **to make** feilinin bir neçə mənası vardır. Burada **to make** feili **məcbur etmək** mənasında işlədilir. **Düzəltmək, yaratmaq** mənasında **to make** feili **to ədatı** ilə işlənir. Məsələn: Rules were **made (= created) to be** broken.

Aşağıdakı feillərdən sonra müəkkəb tamamlığın ikinci hissəsi **to ədatlı** məsdər olur:

to want, to wish, to expect, to tell, to like, to order, to advise, to allow, to assume, to believe, to command, to compel, to leave, to love, to know, to mean, to oblige, to prefer, to recommend, to request, to think, to consider, to find, to teach, to trouble, to desire, to hate, to intend, (can't) bear, to help, to cause, to get, to force, to permit, to understand, to deny, to prove, to report, to pronounce, to declare, to rely on (upon), to count (upon), to wait (for) və s. Məsələn:

I realise that they don't **mean** us **to be** friends. She **caused** a telegram **to be** sent to him. He **ordered** him **to drive** on. I cannot **allow** this matter **to go** any further without explanation. Do you **wish** me **to be** there earlier? I **can't bear** you **to be** unhappy. They don't **want** us **to know** each other. **Would** you **like** me **to write** it for you? They **would love** John **to live** with them. They **believed** me **to be** without any friends. The gunman **forced** the pilot **to land**. I **know** you **to be** the most honest. She **declared** him **to be** the most disobedient child. I **intended** him **to go** with me. He cannot **get** her **to finish** her homework. I **count upon** him **to help** me. I **rely upon** you **to do** it in time. We **waited for** them **to begin** the conversation.

Qeyd 1: **to think, to consider, to find** feillərilə **to ədatı** işlənməyə bilir. Məsələn: Boldwood **thought** her clever. She **found** the subject rather interesting. You **consider** yourself an impressive person.

Qeyd 2: **help** feilindən sonra **to ədatı** işlənməyə bilir. I **helped** him **(to) do** his homework. They **helped** him **(to) fill** in the form.

not inkar hissəciyindən sonra **to ədatı** işlənməlidir. Məsələn:

How can I **help** the students **not to worry** about their exams?

Qeyd 3: **know** feilindən sonra **to ədatı** işlənməyə bilir. Ancaq **know** feili yalnız bitmiş zamanda olmalıdır. Məsələn:

I have never **known** him **(to) lose** his temper. I have never **known** her **not (to) be** late.

Qeyd 4: **to expect** feilindən sonra məlum və məchul növdə istənilən feil gələ bilər. Bu halda məsdər həmişə gələcəklə bağlı hərəkəti ifadə edir. Məsələn:

I **expect him to arrive** at 10. Staff **are expected to start** work punctually at 8.30.

Müəkkəb tamamlığı ifadə edən əksər feillər məchul növdə işləyə bilər. Bu zaman onlardan sonra məsdər **to ədatı** ilə işlənir. Məsələn:

He **was made to come**. They **were seen to enter** the university. She **was heard to play** the piano. He **was known to be** a famous scientist. She **is expected to become** a good doctor.

Qeyd 1: **to let** feili məchul növdə işlədilmir, onun əvəzinə **be allowed to** işlədilir. Məsələn: I **was't allowed to pay** the bill.

Qeyd 2: **to let** feili yalnız zərflərlə məchul növdə işləyə bilər. Məsələn:

I've been **let in**.

Tamamlıq məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə **feli isim**, ya **məsdər tərkibi** (1), ya da **tamamlıq budaq cümləsi** (2) vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn:

We **saw** the man **enter** the building –

1. Biz **adamın** binaya daxil **olmasını (olduğunu)** gördük.
2. Biz gördük ki, adam binaya daxil olur.

For sözönülü məsdər tərkibi (*The For-to-Infinitive Construction*)

İngilis dilində **for + ümumi halda isim və ya obyekt halda əvəzlik yaxud da bəzi əvəzliklər + məsdər** birləşməsi **for sözönülü məsdər tərkibini** yaradır. Bu birləşmədə məsdər **for** sözönündən sonra gələn ismə və əvəzliyə xəbər münasibətində olur.

It is necessary **for John/him to start** immediately

Bu tərkib cümlədə bir sintaktik vahid kimi çıxış edir. O, aşağıdakı sintaktik funksiyalarda işlənə bilər:

1. **mürəkkəb mübtədə**, məsələn:

For you to come here is impossible... **For him to admit** is difficult.

Qeyd: Mübtədəsi **for** sözönülü məsdər tərkibi ilə ifadə edilən cümlələr çox vaxt formal **it** əvəzliyi ilə başlanır. Məsələn:

It was very difficult **for me to believe** that. It is necessary **for the goods to be packed** in strong cases.

2. **mürəkkəb predikativ**, məsələn:

The best thing **for me to go** home and **have** a rest. This is **for you to decide**.

3. **mürəkkəb tamamlıq**, məsələn:

She had wanted to wait **for the moon to rise**. I would like **for you to know** him. He thought it necessary **for me to accept** the offer.

4. **mürəkkəb təyin**, məsələn:

There was milk in the refrigerator **for him to drink**. Here is a new companion **for you to meet**. It is the only way **for him to go**.

5. **mürəkkəb zərflilik**, məsələn:

a) məqsəd zərfliyi, məsələn:

I left something under your door **for you to read** it. Kevin stopped **for us to join** him.

b) nəticə zərfliyi, məsələn:

"Dear", she said, "are we not friends enough **for you to trust** me a little bit?". But five minutes was enough **for them to understad** one another.

For sözönülü məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə ya **feli isim** ya da **tamamlıq budaq cümləsi** vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn:

For you to learn English is necessary (It is necessary **for you to learn** English).

Sizin ingilis dilini öyrənməyiniz vacibdir (Vacibdir ki, siz ingilis dilini öyrənəsiniz).

He asked **for the letter to be brought** – O xahiş etdi ki, məktubu gətirsinlər.

O, məktubun gətirilməsini xahiş etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Xanbutayeva L.M. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv (ümumi tipoloji tədqiqat), Bakı, 2003.– 114 s.
2. Məmmədova M., Yunusov D. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Adiloğlu, 2011.– 450 s.
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007. – 587 s.
4. Nuriyeva S. Cerund. Bakı, Təhsil, 2011. – 272 s.
5. Гордон Е.М., Крылова И.П. Грамматика современного английского языка. — М.: Высшая школа, 1974. — 336 с.

6. Дроздова, Т. Ю. The Verbals: учеб. пособие / Т. Ю. Дроздова, А. И. Берестова. – СПб.:Химера, 1999. – 104 с.
7. Каменский, А. И. Практическая грамматика английского языка: справ. пособие для неязыковых вузов / А. И. Каменский, И. Б. Каменская. – Часть 1.– Харьков: ИНЭМ, 2002. – 278 с.
8. Карпышева Н. М. Практическая грамматика английского языка / Н. М. Карпышева, В. Н. Янушков. – 2-е изд. – Минск: Амалфея, 2005. – 492 с.
9. Качалова, К. Н. Практическая грамматика английского языка / К. Н. Качалова, Е. Е. Израилевич. – Киев: Методика, 2003. – 672 с.

TRAVMA SONRASI STRES BOZUKLUĞU LİSANS BİTİRME TEZİ

Büşra Yılmaz

Başkent Üniversitesi . Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü Eskişehir Yolu, Ankara- Türkiye

E-posta: ylmzbusra7@hotmail.com.

ÖZET

Alan yazında travmatik yaşam olaylarının kişinin hem psikolojik hem de fizyolojik sağlığı üzerinde olumsuz etkilere sahip olduğunu gösteren pek çok çalışma bulunmaktadır. Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB), yaklaşık 20 yıl önce psikiyatrik bir tanı kriteri olarak tanımlanmış ve günümüze kadar tanı kriterlerinde çeşitli değişiklikler meydana gelmiştir. Herhangi bir travmatik olaya maruz kalan insanların yaklaşık olarak %5-12'si TSSB tanısı alabilmekte ve bu kişilerin çoğunda başka bir psikiyatrik hastalık TSSB'ye eşlik edebilmektedir. Bu çalışmada ilk olarak TSSB ile ilgili alan yazın taraması yapılmıştır: Bu çalışmada, TSSB'nin tarihsel süreç içerisinde gelişen ve değişen tanı kriterlerine, TSSB'nin nüfustaki yaygınlığına, TSSB'nin etiolojisine odaklanılmıştır. Ayrıca travma sonrasında kişilerde gözlemlenen olumlu değişimlere, travmaya karşı koruyucu faktörlere, travma sonrasında etkili olabilecek başa çıkma mekanizmalarına ve tedavi yöntemlerine dair bulgulara yer verilmiştir.

Anahtar sözcükler: travma sonrası stres bozukluğu, travma sonrası büyüme, sosyal destek, başa çıkma mekanizmaları

ABSTRACT

In the literature, there are many studies showing that traumatic life events have negative effects on both psychological and physiological health of the person. Posttraumatic Stress Disorder (PTSD) was defined as a psychiatric diagnostic criterion approximately 20 years ago and various changes have occurred in diagnostic criteria to date. Approximately 5% to 12% of people who are exposed to any traumatic event can be diagnosed with PTSD, and in most of these individuals, another psychiatric disorder may accompany PTSD. In this study, the literature on PTSD was first screened: In this study, we focused on the diagnostic criteria of PTSD in the historical process, the prevalence of PTSD in the population and the etiology of PTSD. In addition, positive changes observed in people after trauma, protective factors against trauma, coping mechanisms that may be effective after trauma and findings about treatment methods are included.

Keywords: posttraumatic stress disorder, posttraumatic growth, social support, coping mechanisms

Travmatik olayların psikolojik ve fizyolojik etkileri çok eski tarihlere dayanmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde travma ve travmanın etiklerine yönelik ifadelerin, Truva savaşına kadar uzandığını görebilmemiz mümkündür. Daha yakın tarihe geldiğimizde ise “asker kalbi” deyiminin, savaşan askerlerde fiziksel ve zihinsel tükenmeyi tanımlayabilmek için 19. yüzyılda kullanılan bir terim olduğu görülmektedir (Ramsay, 1990). Tarihsel süreç içerisinde ise travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) için efor sendromu, nostalji, irritabl kalp, kardiyak nevroz ve siper şoku gibi değişik tanımlamalar kullanılmıştır (Noyes, 1998). Hem hastalığın tanımlanması adına kullanılan isimler hem de hastalık için yapılan tanımlamalar II. Dünya savaşından sonra daha gerçekçi ve daha açıklayıcı bir hal almıştır. II. Dünya savaşında yapılan gözlemler sonucu “Büyük Stres Reaksiyonu” (Gross Stres Reaction) olarak isimlendirilmiş ve DSM-I'de (1952) bu isimle yer almıştır. DSM-II'de (1968) ise: “Travma ile gelişen yetişkin yaşamda uyum bozukluğu” olarak tanımlanmış ve “Geçici Ruhsal Bozukluk” (Transient Situational Disturbance) ismiyle DSM-II'de yer almıştır. Vietnam savaşının hastalığın tanımlanmasında ve gözlemlenmesinde büyük bir etkisi vardır. Bu etki DSM-III'de (1980) bu kavramın “Travma Sonrası Stres Bozukluğu” ismiyle kaygı bozukluklarıyla aynı başlık altına girmesine neden olmuştur. 1987 yılında tekrar düzenlenen DSM-III'de TSSB için tanımlanan 5 ölçüte 6 belirti daha eklenmiş ve bu belirtilerin en az 30 gün sürmesi gerektiği koşulu getirilmiştir. DSM-IV'te ise travmatik olayın tanımlanması üzerinde değişiklikler yapılmıştır.

DSM-IV-TR'de Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB): Tanı ölçütleri çerçevesinde, tanımlanan nitelikteki bir olay sonrasında bir aydan uzun süren, aşırı uyarılmışlık, yeniden yaşantılama, kaçınma, dış dünyaya ilginin azalması, tepkilerde yavaşlama ve yabancılaşma gibi özgül belirtilerle seyreden, klinik açıdan belirgin bir sıkıntı ve toplumsal, mesleki alanlarda ya da işlevselliğin diğer alanlarında bozulmaya neden olan psikiyatrik bir hastalık şeklinde tanımlanmaktadır. Bu hastalık bir aydan daha kısa sürerse buna “Akut Stres Bozukluğu”, üç ay veya üç aydan daha uzun sürerse buna “Kronik Travma Sonrası Stres Bozukluğu”, kronik travma belirtileri yaşanan travmatik olaydan en az altı ay sonra başlamışsa buna da “Gecikmeli Başlangıçlı Travma Sonrası Stres Bozukluğu” denilmektedir (Battal ve Özmenler, 1997).

Yukarıda da görüldüğü gibi travmanın tanımlanmasında “yaşamı tehdit eden ağır hastalık, fiziksel olmayan saldırılar, uygun olmayan cinsel deneyimler” gibi stres kaynaklı olaylara da yer verilmiştir. Yine DSM-IV ile hastalığın tanı belirtilerinin süresine ilişkin değişiklikler de yapılmıştır. Eğer belirti 2 ile 30 gün arasında sürüyorsa bu “Akut Stres Bozukluğu”, 3 aydan daha uzun süren belirtiler için ise “Kronik Stres Bozukluğu” tanımlaması yapılmıştır (Battal ve Özmenler, 1997).

KLİNİK TANIMI

Günümüzde güncelliğini hala korumakta olan DSM – 5’te 2013 yılında travma sonrası stres bozukluğu belirtileri 4 grup altında toplamıştır. Bunlar; “İstem dışı travmatik olayın yeniden deneyimlenmesi, olayla ilgili uyarılardan kaçınma, travma sonrası diğer duygu durum ve bilişsel değişimler, artan uyarılmışlık ve tepkisellik belirtileridir.” Dört grup altında toplanan bu belirtiler, aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

İstem dışı travmatik olayın yeniden deneyimlenmesi. Kişinin yaşadığı travmatik olayla ilgili tekrar eden anıları olabilir ve bu olaya ilişkin kabuslar görebilir. Olayı hatırlatan durum veya uyarılardan yoğun düzeyde rahatsızlık duyabilir veya çok belirgin düzeyde hem fizyolojik hem de psikolojik tepkiler verebilir. Mesela ortamın karanlık olması bir kadına maruz kaldığı tecavüz olayını hatırlatabilir, uçak veya helikopter sesi savaşa veya çatışmaya katılmış olan birine yaşamış olduğu travmatik olayı hatırlatabilir ve zihninde olayın yeniden canlanmasına neden olabilir.

Olayla ilgili uyarılardan kaçınma. Bazı kişiler olayı çağırıştırabilecek her türlü durum ve ortamdan kaçınabilirler. Bazı insanlar ise travmayı düşünmekten kaçınabilirler, yaşadıkları olayla ilgili sadece parça parça anılar hatırlayabilirler. Ancak kişi olayı hatırlatan her türlü durum veya olaydan kaçınmaya çalışsa da kullanmış olduğu bu kaçınma stratejisi başarısızlıkla sonuçlanabilir ve kişi yeniden olayı hatırlayabilir.

Travma sonrası diğer duygu durum ve bilişsel değişiklikler. Travma yaşamış bir kişide görülebilecek duygu durum ve bilişsel değişiklikler; olumlu duyguları hissedememe, diğer insanlardan uzaklaşma isteği, sosyal ilişkilere dahil olma ve sosyal aktivitelere katılmaya yönelik isteğin azalması, olayla ilgili kendini veya başkalarını suçlama, katı olumsuz düşünceler ve olayın bazı anlarını hatırlayamama şeklinde sıralanabilir.

Artan uyarılmışlık ve tepkisellik belirtileri. Kişinin sinirlilik halinde yükselmeler olabilir veya kişi saldırgan davranışlar sergileyebilir ki bu saldırganlık hem kendilerine hem de başkalarına yönelik bir saldırganlıktır. Bunun yanında hem uykuya dalmada hem uyanık kalmada hem de konsantre olma da çok büyük zorluklar yaşayabilmektedirler. Bu kişiler kendilerini her an tetikte hissederler ve herhangi bir uyarandan çok kolay ürkebilirler.

Yukarıda TSSB’nin belirtilerinin DSM-5’te nasıl gruplandırıldığına değinilmiştir. Tanı kriterleriyle ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir diğer önemli nokta ise DSM-5’teki tanı kriterlerinin daha önceki TSBB kriterlerinden ne şekilde farklılaştığıdır. DSM-5’teki tanı kriterleriyle DSM-IV-TR’deki tanı kriterlerini birbiriyle karşılaştıracak olursak; DSM-IV’teki ilk ön koşul, kişinin olay anında ciddi düzeyde dehşete kapılmış, korku ve çaresizlik yaşamış olmasıdır. Oysa TSSB tanısı alan bir çok insan, travma esnasında duygusal ketleme yaşadıklarını ve buna ek olarak hiçbir duygu hissetmediklerini rapor etmişlerdir. İşte bu sebep göz önünde bulundurularak travma esnasında yoğun duygular yaşanması ifadesi DSM-5’ten çıkarılmıştır. İkinci olarak, DSM-IV-TR’de travmanın şahsen yaşanmış olması şart değildir; medya organlarında savaş, çatışma veya terörizme dair şeyleri izleme gibi deneyimler bile travmatik olay tanımlaması için yeterlidir. Ancak DSM-5’te herhangi bir medya organıyla travmaya maruz kalmış olmak bir travma olarak nitelendirilmemektedir. Üçüncüsü, DSM-IV’te konsantrasyon problemleri, uyumada zorluk ve sosyal aktivitelere olan ilgisizlik gibi tanımlanan pek çok kriter aynı zamanda majör depresif bozukluğu içinde geçerlidir. Bu yüzden DSM-5’te bu tanı kriterinin başına bu belirtilerin travma sonrası başlaması ifadesi eklenmiştir. Dördüncü olarak, DSM-IV-TR de travma sonrası stres bozukluğu için travmayı hatırlatan durum veya uyarılardan kaçınma isteği veya duygusal ketleme belirtilerinden birinin olması yeterliydi. DSM-5’te travma sonrası stres bozukluğu için duygusal ketleme belirtileri çıkarılmış sadece kaçınma davranışı belirtilerinin gözlemlenmiş olmasının yeterli olduğu kanısına varılmıştır. Son olarak çocukların da travmaya maruz kalabileceği ve buna bağlı olarak stres bozukluğu geliştirebilecekleri için DSM-5’te çocuklara özel tanı kriterleri belirlenmiştir. Bu kriterler:

A. Altı yaşındaki ve daha küçük çocuklarda, aşağıdaki yollardan biriyle (ya da birden çoğuyla), gerçek ya da göz korkutucu bir biçimde, ölümle, ağır yaralanmayla karşılaşma ya da cinsel saldırıya uğrama;

1. Doğrudan örseleyici olay(lar) yaşama.
2. Özellikle birincil bakım verenler olmak üzere, başkalarının başına gelen olay(lar)ı, doğrudan doğruya görme (bunlara tanıklık etme).
Not: Doğrudan doğruya görme (tanıklık etme), elektronik yayın ortamları, televizyon, sinema ya da görseller aracılığıyla görmüş olmayı kapsamaz.
3. Ana-babasından birinin ya da bakım veren kişinin başına örseleyici olay(lar) geldiğini öğrenme.

B. Örseleyici olay(lar)dan sonra başlayan, örseleyici olay(lar)a ilişkin, istençdışı gelen aşağıdaki belirtilerin birinin (ya da daha çoğunun) varlığı;

1. Örseleyici olay(lar)ın yenileyici, istemsiz ve istençdışı gelen, sıkıntı veren anıları.

Not:Kendiliğinden ortaya çıkan ve istençdışı gelen anıların sıkıntı veriyor gibi görünmesi gerekmez ve bunlar, oyunda yeniden canlandırılıyor gibi dışa vurulabilirler.

2. İçerdiği ve/ya da duygulanımı örseleyici olay(lar)la ilişkili, yineleyici sıkıntı veren düşler.

Not: Korkutucu içeriğin örseleyici olayla ilişkisini kurmak olanaklı olmayabilir.

3. Çocuğun örseleyici olay(lar) yeniden oluyormuş gibi hissettiği ya da davrandığı çözüme (disosiyasyon) tepkileri (örn. Geçmişe dönüşler). (Bu tür tepkiler belirli bir görülme aralığında ortaya çıkabilirler; en uç biçimi, o sırada çevresinde olup bitenlerin tam olarak ayırında olmamadır.) çocuklar, oyun sırasında, örselemeyle ilgili yeniden canlandırma yapabilirler.
4. Örseleyici olay(lar)ı simgeleyen ya da çağrıştıran iç ya da dış uyaranlarla karşılaşınca yoğun ya da uzun süreli bir ruhsal sıkıntı yaşama.
5. Örseleyici olay(lar)ı anımsatıcılara karşı fizyolojiyle ilgili belirgin tepkiler gösterme (Köroğlu, 2013, s. 147-148).

Hem yetişkin hem de çocuklardaki TSSB tanı kriterlerinden de anlaşılacağı gibi, kişinin TSSB tanısı alabilmesi için travmatik bir olay yaşaması veya ona tanık olması gerekmektedir. TSSB, kişinin giderek artan kaygı düzeyi, travmayı hatırlatan olay veya mekanlardan kaçınma isteği ve gün geçtikçe uyarılma düzeyindeki artışın gözlemlendiği ciddi bir stresöre yönelik aşırı tepkilerini içermektedir (Brewin ve Holmes, 2000). Bu tanılar için kişi, gerçek veya kişi tarafından çok gerçekçi algılanan ölüm tehdidi almış, ciddi yaralanma veya cinsel saldırı gibi olaylara maruz kalmış olabilir veya bu tarz olaylara şahit olmuş olabilir. Erkeklerde savaş gazisi olmak, kadınlarda ise tecavüze uğramış olmak travma sonrası stres bozukluğunun öncesinde en yaygın karşılaşılan durumlardır (Creamer, Burgess ve McFarlane, 2001). Maruz kalınan bir tecavüz olayından sonra kadınların yaklaşık olarak üçte birinin travma sonrası stres tanısı ölçütlerini karşıladıkları araştırmacılar tarafından görülmüştür (Breslau, Chilcoat, Kessler ve Davis, 1999).

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi travmatik olaylar kişiler üzerinde yoğun olumsuz duygular yaratmaktadır. Bu ve bunun gibi nedenlerden dolayı TSSB iki faktörlü korku modeli ile ilişkilendirilmiştir. Modele göre bu bozuklukta ilk korku tepkisi klasik koşullanmayla ortaya çıkar (Keane, Zimering ve Caddell, 1985). Örneğin bir kadın mahallede tecavüze uğradığında bu kadın bu mahallede yürümeye bile korkacaktır. Bu durumda ilk başta koşulsuz uyaran olan mahalle, yaşanan olaydan sonra koşullu uyaran haline dönüşmüştür. Yaşanan korkudan dolayı bu koşullanma tepkisi o kadar yoğundur ki kadın bu mahalleden geçmek istemeyecek, mahalleden olabildiğince uzaklaşmaya, kaçınmaya çalışacaktır. Tam burada da edimsel koşullanma devreye girer. Edimsel koşullanma kaçınma davranışının sürmesine yol açarken, kaçınma davranışı hissedilen korkunun azalmasını sağladığı için pekişir. Bu da korkunun sönme olasılığını ortadan kaldırmış olur (Kring, Johnson ve Neale, 2015).

TSSB geliştiği zaman belirtiler zaman içerisinde kronik bir hal alabilir. Bu tanıyı almış insanlarla yapılan bir çalışma travmadan birkaç yıl sonra bu insanlarla tekrar görüşüldüğünde hastaların yarısında tanı kriterlerini karşılayan belirtilerin hala var olduğunu göstermiştir (Perkonig, ve ark., 2005). Öz kıyım düşüncesi ve kendine yönelik zarar verme davranışının TSSB tanısı alan insanlar arasında oldukça yaygın olduğu bulunmuştur (Weierich ve Nock, 2008). Ayrıca tıbbi hastalıklar, kazalar ve öz kıyımdan kaynaklanan ölüm oranlarıyla TSSB arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür (Boscarino, 2006).

TSSB'nin yanında birçok rahatsızlık eştanı olarak bu bozukluğa eşlik etmektedir. (Koenen, Moffitt, Poulton, Martin ve Caspi, 2007) TSSB tanısı almış kişilerle düzenli aralıklarla tanı üzerine görüşmeler yapmıştır. Çalışma kapsamında araştırmacılar TSSB tanısı alan kişilerin 3 yaşından 26 yaşına kadar izlendiği boylamsal bir çalışma yürütmüşlerdir. Sonuçlar; TSSB tanısı almış kişilerin yaklaşık olarak %93'ünde 21 yaşına kadar başka bir psikolojik rahatsızlığın görüldüğünü göstermiştir. Çalışma sonuçlarına göre en yaygın olarak görülen rahatsızlıklar arasında kaygı bozuklukları, majör depresif bozukluk, madde kullanım bozukluğu ve davranım bozukluğu yer almaktadır. Psikiyatrik bir bozukluk öyküsüne sahip olmak TSSB gelişimi için güçlü bir yordayıcı faktördür.

Travma Sonrası Stres Bozukluğunun Nüfustaki Yaygınlığı

TSSB'nin bir toplumda görülme oranı, o toplumda var olan stresörlerin ve stres kaynaklarının sıklığı ile paralel olabilmektedir (Butcher, Mineka ve Hooley, 2013). Dolayısıyla toplumdan topluma TSSB'nin gelişiminde farklılıklar görebilmek mümkündür. Toplumların yaşamış oldukları travmatik olayın şiddetine, travma öncesi ve sonrası ile ilgili

birçok deneyime, algılanan ve alınan sosyal destek düzeyine, bireyin yaşadığı travmatik olay karşısındaki duyarlılığına ve toplumlar arası kültürel farklılığa göre TSSB gelişimi toplumsal farklılıklar göstermektedir (Özgen ve Aydın, 1999).

Ulusal Eşzamanlı Hastalık Araştırması – Tekrarlama (UEHA – T) çalışması sonucu elde edilen bulgulara göre, TSSB'nin ABD'deki yaşam boyu yaygınlığı %6.8 olarak bulunmuştur (Kessler ve ark., 2005). Bununla birlikte, bu oran TSSB'nin yaşam boyu yaygınlığında ki cinsiyete bağlı farklılığı göz ardı etmemek gerekir. Yine UEHA – T verileri ışığında, TSSB'nin kadınlar arasındaki yaşam boyu yaygınlığının erkeklere kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir. Oranlara bakacak olursak, yaşamları boyunca bu bozukluğu yaşayan kadınların oranı % 9.7 iken erkeklerin oranı %3.6'dır. Bu veriler göz önünde bulundurulduğunda, özellikle travma yaratıcı olaylara maruz kalma olasılığı erkeklerin kadınlara kıyasla daha yüksek olabileceği düşünüldüğünde, cinsiyetler arasında görülen TSSB'nin yaygınlığındaki bu fark şaşırtıcıdır (Tolin ve Foa, 2006). Her ne kadar cinsiyete bağlı yaygınlık farkı kadınların tecavüz gibi kişi üzerinde ciddi travma yaratıcı olayları daha çok deneyimlediği dolayısıyla bu olayların kişi üzerinde daha büyük bir etki yarattığı şeklinde açıklanmaya çalışılsa da (Cortina ve Kubiak, 2006) bu travmatik olay istatistiksel olarak kontrol edildiğinde bile TSSB oranının kadınlar arasında daha yüksek olduğu hatta daha güçlü semptomların ortaya çıktığı görülmüştür (Tolin ve Foa, 2006). Cinsiyet dışında, TSSB'nin gelişiminde belirleyici olan ve TSSB'nin öncülü olarak kabul edilen bir diğer faktör takip eden kısımda ele alınacaktır.

Travma Sonrası Stres Bozukluğunun Etiyolojisi

TSSB'nin etiyojisi konusunda yapılan tartışmalar sonucu iki ana görüş üzerinde daha çok durulmuştur. Bunlardan ilki, yaşanan travmatik olay sonrasında kişinin fiziksel ve psikolojik sağlığında olumsuz yönde bazı değişikliklerin meydana gelmesi, ikincisi ise, travma yaşanmadan önce bireyin travmaya karşı olan yatkınlığıdır. Ancak şu unutulmamalıdır ki, aynı olaya tanık olan kişilerin hepsi TSSB geliştirecek diye bir durum söz konusu değildir. Çünkü stresör olayı ortaya çıkaran temel etken olmasına rağmen, aynı travmatik olayı yaşayan herkeste TSSB tablosu oluşurmamaktadır (Breslau, Davis ve Andreski, 1991). Elbette, yüksek düzeyde travmaya maruz kalındığında, travmaya neden olan stres kaynağının doğası gereği stres tepkisindeki farklılıkların büyük oranda belirleyici nedeni olacaktır (Epstein, Fullerton ve Ursano, 1998). Yeterli stres düzeyi mevcut olduğunda, ortalama bir insanın travma yaratıcı bir olaydan sonra bir takım psikolojik sorunlar yaşaması beklenir ki bu sorunlar kısa süreli sorunlar olabilirken, uzun süreli sorunlarda olabilir (Lifton, 2005).

Kişinin stres kaynağına yönelik algısı ve TSSB geliştirmesi arasında korelatif bir ilişki bulunmaktadır. Aynı stres kaynağına maruz kalan insanların hepsi travma yaşayacak diye bir durum söz konusu değildir. İşte burada kişinin bireysel özellikleri gündeme gelmektedir. Kişinin genetik özellikleri, fiziksel yapısı, psikolojik geçmişi, durumsal motivasyonu ve belirli stres kaynaklarına karşı baş etme mekanizması ile ilgili bireysel farklılıklar TSSB'nin yaygınlığı ile ilgili bireysel farklılığı da ortaya koymaktadır (Bolu, Erdem ve Öznur, 2014). Yapılan çalışmalar TSSB'nin prevalansının artmasına neden olan 3 bileşen belirlemiştir; travmayla bizzat karşılaşmış olmak, travmanın birey üzerinde algılanan şiddeti ve travmanın süresidir (Labbate ve Snow, 1992). Peki o zaman, herkesin bir kırılma noktası, bir bireyin diğer bireyden ayrışma noktası varsa, bu nokta neden kişiden kişiye değişim sergilemektedir? TSSB'nin etiyojisi konusunda bireysel risk faktörleri, olayla ilişkili risk faktörleri, nörobiyolojik risk faktörleri gibi farklı farklı sınıflandırmalar bulunmaktadır. Takip eden kısımda bu risk faktörlerine ve bunlara ek olarak TSSB ile ilgili kuramsal yaklaşımlar konusu üzerinde durulacaktır.

Bireysel risk faktörleri. TSSB riski konusunda öncelikli olarak iki noktayı göz önünde bulundurmanız gerekiyor. Bu alanda araştırma yürüten birçok bilim insanının belirttiği gibi, kişinin travmatik olay yaşama ihtimalinin yanı sıra, maruz kalmış olduğu travmatik olay sonrasında TSSB geliştirip geliştirmeme ihtimali de söz konusudur (McNally, 2008). Travma yaratıcı bir olayla karşılaşılma olasılığı söz konusu olduğunda herkesin eşit risk taşıdığını söyleyemeyiz. Kişinin travma ile ilgili kişisel algısı ve TSSB'ye olan yatkınlığını oluşturan etmenler tamamiyle travmanın şiddetinden bağımsızdır. Ancak, bu durumun düşük düzeydeki stresörler için geçerli olduğu dolayısıyla kişi yüksek düzeyde bir stresöre maruz kaldığı zaman kişisel özelliklerin önemini yitirdiği de düşünülmektedir (Breslau, ve ark., 1998). Her ne kadar yüksek düzeydeki stresörler için travma kaçınılmaz olsa da bulgular kişinin kişilik özellikleri, mizaç, yaşam tarzı, ekonomik durumu, nörobiyolojik özellikleri ve baş etme yöntemleri gibi daha bir çok özelliğin kişinin travma sonrası stres bozukluğu geliştirip geliştiremeyeceğiyle ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Geyran (1995) yapmış olduğu bir araştırma doğrultusunda kişisel yatkınlığı oluşturan etmenler arasında şunları sıralamaktadır; bekar, dul veya boşanmış olmak, düşük sosyoekonomik düzey, düşük eğitim düzeyi, çocukluk yaşamına dair olumsuz yaşam öyküsü (cinsel taciz, kaçırılma gibi), kadın olmak, yetersiz sosyal destek almak, sınırdan kişilik bozukluğu, paranoid, antisosyal veya bağımlı kişilik özellikleri taşımak, işlevsel olmayan kişisel kontrol odağının yüksek olması gibi bazı kişilik özelliklerine sahip olmak. Bunlara ek olarak, işlevsel olmayan kişisel başa çıkma yöntemleri, kurtulmuş olmakla ilgili suçluluk duygusu, aşırı öfkeli mizaç, genetik ve fiziksel yatkınlık, kişinin travmaya yüklemiş olduğu anlam, yakın zamanda yaşanmış olan yüksek stresli yaşam olayları, kişinin kendisinde veya ailesinde bulunan psikiyatrik hastalık öyküsü, alkol ve madde kötüye kullanım öyküsü de kişisel yatkınlığı arttıran etmenler arasında sayılabilir (Geyran, 1995). Mason ve arkadaşlarının 1986 yılında yapmış oldukları çalışma ise, etnik köken, kültürel, psikolojik, biyolojik, ailesel ve sosyal etkenlerin TSSB'nin deneyimlenmesinde bireysel

farklılığa neden olduğunu göstermektedir. Kişinin bedensel bütünlüğünün bozulmuş olması ve travma sonrası ortaya çıkan olumsuz yaşam olayları da kişinin TSSB'ye yatkınlığının olduğunu gösteren ve hastalığın şiddetinin artmasına neden olan etmenlerdir (Kılıçoğlu, 2007). Ayrıca kişi yaşadığı belirtilerin zayıflık işareti olduğuna dair inanca sahipse veya da bu belirtileri sergilediği için etrafındaki insanlar tarafından ayıplanacağına inanıyorsa, zayıflık işareti olduğuna dair inancı kontrol altına alınmaya çalışılsa bile, bu kişilerde TSSB riskinin daha yüksek olduğu bulunmuştur (Dunmore, Clark ve Ehlers, 2001). TSSB' de bireysel risk faktörleri arasında cinsiyet, eğitim seviyesi ve medeni durum gibi demografik özellikler de ele alınarak incelenmiştir. Takip eden kısımda bu başlıklara daha detaylı olarak yer verilmiştir.

Cinsiyet. Tüm insanların hayatları boyunca en az bir kere travmatik olaya maruz kaldıkları tahmin edilmektedir (Breslau, Davis ve Andreski, 1997). Hem travma geliştirme nedenleri hem de geliştirme oranları cinsiyete göre farklılık gösterebilmektedir (Breslau ve ark., 1997). Pek çok çalışma kadın ve erkeklerde TSSB görülme oranında farklılığa işaret etmektedir ancak travmanın niteliğine göre TSSB'nin yaygınlığı cinsiyete göre farklılaşmaktadır. Kadınlarda daha çok cinsel saldırılar travma nedeniyken, erkeklerde yaşanan kazalar başta gelen travma nedenleri olarak görülmektedir. Kadınların %10.4 – 19'u erkeklerin ise %5-10'u TSSB geliştirme riskine sahiptir (Evans, 1988). 1987 yılında Helzer ve arkadaşlarının yapmış olduğu bir çalışma doğrultusunda TSSB'nin yaşam boyu görülme sıklığının erkeklerde %0.5 kadınlarda ise %1 ile %3 arasında olduğu bulunmuştur. Yapılan araştırmalara göre yaşam boyu TSSB görülme oranının %1.35 olarak bulunduğu bir çalışmada, bu oranın %3.5'inde fiziksel saldırı mağdurları, %6.3'ünde savaş gazilerinin yer aldığı bulunmuştur (McFarlane, 1997). Kadınların maruz kaldıkları tecavüz sonrası TSSB geliştirme oranı %48.4 iken, bu oran erkeklerde beklenmedik ölüme tanık olma ve ciddi yaralanma sonrası %10.4 olarak bulunmuştur (Kessler, Sonnega ve Bromet, 1995). ABD'de yapılan geniş örneklemli bir çalışmaya göre, yaşam boyu TSSB geliştirme oranı %6.5 olarak tespit edilmiş ve kadınlarda bu oranın erkeklere kıyasla iki kat daha fazla olduğu bulunmuştur (Tural, Aker ve Önder, 2004). Bir başka araştırmacının bulgularına göre, kadınların erkeklere kıyasla iki kat daha fazla travma sonrası stres bozukluğu geliştirdiği görülmüştür (Breslau, Chilcoat, Kessler ve Davis, 1999). Bu da diğer birçok kaygı bozukluklarındaki gibi cinsiyetin dağılım oranıyla benzerlik göstermektedir. Örneğin kadınlar hem çocukluk hem de yetişkinlik dönemlerinde erkeklere kıyasla daha fazla cinsel tacize uğramaktadırlar (Tolin ve Foa, 2006).

Eğitim seviyesi. Demografik özellikler açısından ele almamız gereken bir başka konu ise kişinin eğitim seviyesidir. Kişinin eğitim seviyesinin TSSB geliştirmesinde önemli bir etken olduğu söyleyen çalışmalar olmasına karşın, kişinin eğitim düzeyinin bir önemini olmadığını gösteren çalışmalar da vardır. Yine Verger ve arkadaşlarının (2004) yaptıkları çalışmada kişinin eğitim durumunun TSSB geliştirmesinde etkili bir faktör olmadığını bulmuşlardır. Öte yandan, eğitim seviyesinin ve edinilen deneyimlerin tekrarlayan travmatik olayların etkisini azalttığını gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Dougall, Herberman, Delahanty, Insicht ve Baum, 2000). Bu çelişkili araştırma bulguları karşısında gelecek çalışmalar için bu konunun daha detaylı ve daha kapsamlı araştırılmaları yapılması gerektiği görülmüştür.

Medeni durum. Çalışmalarda ele alınan bir diğer demografik özellik kişinin medeni halidir. Yapılan birçok araştırma, bizlere kişinin hali hazırda bulunduğu medeni durumunun o kişinin travması ve travma sonrası yaşamında çok büyük etkisinin olduğunu göstermektedir. Kişinin travmasının o kişinin medeni hali ile ilişkilendirerek ele alan Verger, Dab ve Lamping, (2004), evli olmayanların ya da yalnız yaşayanların evlilere kıyasla ve daha yüksek oranda TSSB geliştirdiğini saptanmıştır. Kişinin medeni durumunun diğer bir ifadeyle evli olup olmamasının TSSB gelişimi açısından önemli bir etmen olduğunu bildiren araştırmacılar, bu durumu travma sonrası sosyal destek ile ilişkilendirmişlerdir (Brewin, Andrews ve Valentine, 2000). Araştırma sonuçlarından da anlaşıldığı gibi medeni durumun neden TSSB ile ilişkili olduğunu anlamak için daha çok çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Olayla ilişkili risk faktörler. Bireysel faktörlerin yanı sıra, travmanın doğası, türü ve şiddeti bir kişinin TSSB geliştirip geliştirmeyeceğinde önemli etkenlerdir. Örneklendirecek olursak, yapılan araştırmalara göre Vietnam savaşında savaşmış olan Amerikalı askerlerin yaklaşık olarak %20'sinde bu bozukluk görülürken, yine aynı savaşta esir düşenlerin %50'sinde de aynı tanı gözlemlenmiştir (Engdahl, Dikel, Eberly ve Blank, 1997). Travmanın şiddetinin yanı sıra travmanın türü de en az şiddeti kadar önemli bir faktördür. İnsanların yol açtığı yani insan kaynaklı travmalar doğal olaylardan kaynaklanan travmalara kıyasla daha büyük etkiye sahiptir. Yaşanılan travma, afet, sel, deprem, tsunami gibi doğal kaynaklıysa, insanların bu durum için yapabilecekleri bir şey olmadığından travmaya neden olabilecek olayı daha kolay kabullenmektedirler. Dolayısıyla olay insanlar üzerinde çok büyük travmatik etki bırakmamaktadır (Berger, 2015). Doğal afetlere maruz kalmış insanların %3'ünde TSSB belirtilerine rastlanmıştır (Hammond, Scurfield ve Risse, 1993). Ülkemiz de yapılan sınırlı sayıdaki çalışmaya göre, deprem sonrası yaşam boyu TSSB oranının %14.6 olduğu bulunmuştur (Foa, 2006). Eğer travmanın kaynağı insansa, örneğin tecavüz, işkence, savaş gibi olaylarda, olay doğal kaynaklı travmalara kıyasla daha fazla kontrol edilebilir algılanmaktadır. Bu nedenle de kişi yaşadığı olayı kabullenmekte zorlanır ve travma sonrası stres bozukluğu geliştirme olasılığı artar (Erden ve Gürdil, 2009). Baş edilemeyen çatışmalar karşısında bireyde, çekilme, kaçınma tepkileri, yalnızlık ve çaresizlik hissi görülmektedir. Ayrıca beklenmedik anda yaşanan olaylar, hazırlanma olanağı bulunulmuş olaylardan daha büyük şiddetle yaşanmaktadır (Barret ve Mizes, 1988).

Yukarıda da bahsedildiği gibi farklı çalışmalarda yaşanan olaylara bağlı olarak TSSB oranları arasındaki büyük farklılıklar görülmektedir. TSSB'nin yaşanan travmanın tipine göre farklılıklar göstermesini bunun nedenlerinden biri olarak ele alabiliriz. Özellikle insan kasti, örneğin çocuklara yapılan fiziksel ve psikolojik kötü muamele, ırza tecavüz, silahla tehdit edilme gibi şeyleri içeren travma yaratıcı olayların TSSB doğurma olasılığı, yapısı gereği daha az kişisel olan travmatik olaylara kıyasla, örneğin, kazalar veya doğal afetlere oranla, daha yüksektir (Charuvastra ve Cloitre, 2008). Shalev ve Freedman (2005), İsrail'de aynı topluluk içerisinde meydana gelen araba kazalarıyla terörist saldırıları sonucunda kişilerde meydana gelen TSSB oranlarını karşılaştırmışlardır. Travma yaratan olayın yaşanmasından 1 hafta ve 4 ay sonra görüşmeler yapılmıştır. Birinci haftada yapılan görüşmelerde katılımcıların bildirmiş oldukları semptomlar arasında herhangi bir farklılık görülmemiştir. Ancak 4. ayda yapılan görüşmelerde terörist saldırısına maruz kalanların, araba kazası yaşayanlara oranla, çok daha yüksek oranda TSSB sergilediği görülmüştür.

TSSB'nin görülme oranlarındaki farklılığın bir nedeninin de, TSSB'yi ölçme ve değerlendirme yöntemlerindeki farklılık olabileceği düşünülmektedir. Anketlere dayanan tahminler klinik görüşmelere dayanan tahminlere kıyasla daha yüksek olma eğilimindedir. Irak'taki savaşa katılmış Hollandalı askerlerle yapılan ankette TSSB görülme oranı %21 olarak bulunmuştur. Buna karşılık, yapılandırılmış klinik görüşmelerin yapıldığı askerlerde bu oran sadece %4 ile sınırlı kalmıştır (Erbes, Westernmeyer, Engdahl ve Johnsen, 2007). Anket ölçümlerinin yüksek sonuçlar vermesinin nedenlerinden bazıları, askerlerin anket sorularını yanlış anlamış olabileme ihtimalleri veya savaştan önceki dönemlerde ortaya çıkan fiziksel veya psikolojik semptomları da ankete dahil etmeleri olabilir. Takip eden kısımda insan kaynaklı terör olayları ve askeri çatışmaların yarattığı travmalara değinilecektir. Şuana kadar TSSB'nin olayla ilişkili risk faktörlerine genel olarak değinilmiştir. Bir sonraki bölüm de olayla ilgili risk faktörleri, insan kaynaklı terör olayları ve askeri çatışmaların yarattığı travmalar başlığı altında detaylandırılacaktır.

Terör olayları. Terörizm insanlar üzerinde en yüksek seviyede olumsuz etkiye neden olabilecek şekilde tasarlanan bir savaş biçimidir (Everly ve Mitchell, 2001). Durum böyle olunca TSSB felaketlerden sonra en sık görülen psikolojik rahatsızlıklardan biri olmaktadır (Galea, Nandi ve Vlahov, 2005). Yapılan birçok çalışma; terörist saldırılarına özellikle de direkt tanık olan kişilerde TSSB'nin görülme olasılığının daha fazla olduğunu göstermektedir (Norris, Friedman ve Watson, 2002).

Eşsizöğlü ve ark. (2009) 3 Ocak 2008 tarihinde Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Diyarbakır ilinde meydana gelen terörist saldırıya görsel ya da işitsel olarak tanık olan kişilerde patlamanın 1 ve 3 ay sonrasında TSSB oranlarını ve TSSB gelişimi açısından risk faktörlerini araştırmışlardır. Birinci ayın sonunda katılımcıların %12.5'inde TSSB belirtileri görülürken ve 3. ayın sonundaki TSSB oranının ise %9.6 olduğu tespit edilmiştir. Terörist saldırılarından sonra yapılan diğer çalışmalar da Eşsizöğlü ve arkadaşlarının yapmış olduğu araştırmayı doğrular niteliktedir. Terörist saldırılarına uğramış popülasyonun %7 ile %35'inde TSSB belirtileri ortaya çıkmıştır (Abenhaim, Dab ve Salmi, 1992; Galeo, Ahern ve Resnick, 2002). Üzerinde çalışılan örneklemin özelliklerinin birbirinden farklı olması, travmatik olayların neden olduğu yıkım, can kaybı ve çalışmanın yapıldığı zaman dilimi TSSB oranları arasındaki farka neden olan etmenlerden biri olabilir. Örneğin, Gabriel, Ferrando ve Corto'n (2007) 11 Mart 2004'te Madrid'de meydana gelen bombalı saldırıda fiziksel olarak yaralanan kişilerin TSSB oranını %44.1 olarak bildirilirken, saldırının gerçekleştiği yere yakın yerleşim birimlerinde yaşayan kişilerin TSSB oranı ise %12.3 olarak bildirilmiştir. Patlamadan 1 ay sonraki verilerin analizine göre, fiziksel bir yara almış olmak da bir risk faktörüdür. Bomba kullanılarak yapılan terörist saldırılarında fiziksel olarak yaralanmanın TSSB gelişimi için bir risk faktörü olduğu bulunmuştur (Frank, Njenga ve Nicholls, 2004; Verger, Dab ve Lamping, 2004). Yapılan araştırmalar doğrultusunda "Patlamaya birebir tanıklık etmenin veya patlamada bir yakınının ya da tanıdık birinin ölümü TSSB gelişimi ile ilişki olabilir." gibi bir çıkarımda bulunabiliriz. Frank ve ark. (2004) 7 Ağustos 1998'de Kenya'da meydana gelen bombalı terörist saldırısı sonrasında yaptıkları bir çalışmada, bazı özelliklere sahip olmanın terörle kaynaklı TSSB gelişimi ile ilişkili olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu özellikler; kadın olmak, evli olmamak, eğitim düzeyinin düşük olması, patlama esnasında saldırının meydana geldiği bölgede bulunmak, patlamaya görsel olarak tanıklık etmek, saldırıda yaralanmış olmak, patlama nedeniyle bir yakın ya da tanıdığının ölmüş olması sebebiyle yas tutuyor olmak, patlamadan sonra ekonomik güçlük yaşamak ve yaralanma nedeniyle çalışmıyor olmak.

Askeri çatışmaların yarattığı travmalar. Sürekli yaralanma ya da ölüm tehlikesinin olduğu, kıl payı kurtuluşların yaşandığı bir çatışma durumunda kişinin sıradan, günlük hayatta kullanmış olduğu baş etme yöntemleri yetersiz kalabilir. Bu ve buna benzer durumlarda insanın güvenli ve güvenilir sivil hayatından bildiği yeterlik ve güvenlik duygusu bütünüyle yok olabilir. Çünkü çatışmalar sürekli korkuyu, güvenilmezliği, bir sürü denetlenemez, kontrol altına alınamaz durumu, öldürme zorunluluğunu ve uzun süreli zorlu koşullarla mücadele etme zorunluluğunu da beraberinde getirir. Bunların yanına daha birçok ilave edebileceğimiz etken de askerlerin yaşadıkları genel stresini artırıyor olabilir. Örneğin kişisel özgürlüğün kısıtlanması, sosyal hayattaki farklı aktivitelere yönelik engellemeler, evden ve sevilen insanlardan uzak kalma gibi etkenler bunlar arasında sayılabilir. Ayrıca uykusuzluk, zorunlu ve zorlu iklim koşulları, yetersiz ve hatta çoğu zaman sağlıklı beslenme de askerlerin hastalık risklerini arttırabilmektedir. Tüm bu etmenler göz önünde bulundurulduğunda ve bu etmenlerin yanı sıra stres yaratıcı olayların deneyimlendiği de düşünüldüğünde, kişinin gerek fiziksel gerekse psikolojik direncinde neden genel bir düşüş yaşandığı kolaylıkla anlaşılabilir.

Hem psikolojik hem de fizyolojik olarak sarsıcı savaş deneyimi yaşamış birçok insan savaştan aylar hatta yıllar sonra bile şiddetli psikolojik sıkıntılar yaşayabilmektedir (Garakani, Hirschowitz ve Katz, 2004). Afganistan ve Irak'ta görev yapmış askeri personelin dahil edildiği, 2004 yılında yapılan bir tarama çalışmasında TSSB ölçütlerine uyan asker sayısının ciddi rakamlara ulaştığı görülmüştür. Hoge ve ark. (2004), Irak'ta saldırı merkezlerinde görev yapmış olan askerler arasında TSSB oranının %12.6 olduğunu bulmuşlardır. Buna karşın aynı oranın Afganistan'da görev yapmış askerler arasında %6.2 olduğu bulunmuştur. Bu oranların daha önceki yapılan çalışmalardan daha yüksek olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, çatışma süresinin uzunluğu ve çatışmada yaralanmış olmanın TSSB oranlarında artışa neden olabilecek etkenler arasında olduğu düşünülmüştür (Marks, Yule ve Silva, 1995). Olayla ilişki risk faktörleri ile ilgili yapılan araştırma bulguları bu şekildedir. Bir sonraki bölümde TSSB üzerinde nörobiyolojik faktörlerin etkisine değinilecektir.

Nörobiyolojik faktörler. TSSB de bir stres bozukluğu olduğuna göre, bu bozukluğa sahip olan insanların kortizol gibi stres hormonlarının diğer insanlara kıyasla yüksek düzeyde olmasını bekleyebiliriz. Ancak bunun genel geçer bir doğru olmadığı gösteren araştırmalar da vardır (Young ve Breslau, 2004). Travma anımsatıcılar ve bilişsel zorluklar gibi bazı stres koşullarını içeren bir deneysel desen hazırlanmıştır. Ancak bu deney sonucunda araştırmacıların gözlemleri, TSSB olan insanların aşırı kortizol tepkisi göstermediklerini ortaya koymuştur (De Kloet ve ark., 2006). Bir diğer yandan, deney grubu sağlıklı kontrol grubuyla karşılaştırıldığında, TSSB olan insanların kortizol düzeylerinde büyük benzerlikler görülmüştür. Ancak, nörobiyolojik faktörlerde de cinsiyetin önemli bir etkisi bulunmaktadır. TSSB olan kadınların kortizol düzeyinin, TSSB olmayan kadınlara oranla daha yüksek olduğu görülmüştür. TSSB'si olan ve olmayan erkeklerde ise böyle bir farklılığa rastlanmamıştır (Meewisse, Reitsma, Devries, Gersons ve Olf, 2007). Travmaya maruz kalan bireylerde, travmanın akut döneminde kortizol değerinde artış gözlemlendiği ve zamanla bu değer düşüğü düşünülmektedir (Nemeroff, Owens ve Bissette, 1988). Kronik TSSB olan hastalar, diğer psikiyatrik hastalığı olan insanlarla karşılaştırılmış ve kronik olarak TSSB olan hastaların idrar kortizol düzeylerinin daha az olduğu görülmüştür (Geyran, 2000).

Kortizol hormonunun yanı sıra TSSB'nin beyin bölgeleriyle ilişkisi incelenmiştir. Diğer tüm kaygı bozukluklarında olduğu gibi TSSB'nin de medial orbitofrontal kortekste ve amigdala ile ilişkili olduğu görülmüştür (Shin, Rauch ve Pitman, 2006). Araştırmalar TSSB'nin öğrenme ve korkuyla ilişkili olan amigdalanın aktivasyonunda artış ve medial orbitofrontal korteksin aktivasyonunda ise azalmayla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Bu iki bölgeye ek olarak hipokampusun de çok önemli rol oynadığı görülmektedir. Hipokampusun görevlerinden biri duyu içerikli anılar ve bellek işlevleridir (İzci ve Erbaş, 2015). Gilbertson ve arkadaşlarının yapmış oldukları araştırma sonuçları TSSB olan savaş gazilerinde, olmayanlara oranla daha küçük hipokampus hacmi olduğunu göstermiştir. Bu çalışmanın bu kadar önemli olmasının bir nedeni de, çalışmaya katılan tüm savaş gazilerinin tek yumurta ikizi olmalarıdır. Gilbertson ve meslektaşları TSSB kriterlerine sahip olan savaş gazilerinin ve onların ikiz kardeşleriyle; savaşa katılan ancak TSSB kriterlerini karşılamayan bireyler ve onların ikiz kardeşlerini karşılaştıran bir çalışma yapmışlar. Çalışma sonucunda TSSB kriterlerine sahip kişilerin ve onların ikiz kardeşlerinin hipokampal hacimleri daha küçük bulunmuştur.

Kısacası, bu çalışma TSSB tanısı almış kişilerin hipokampus hacimlerinin bu tanıyı almamış kişilere kıyasla daha küçük olduğunu göstermiştir (Gilbertson ve ark., 2002). Buradan hareketle hipokampus hacminin küçük olmasının kişinin TSSB geliştirme ihtimalini artırdığını söyleyebiliriz. Bunlara ek olarak, beyin yapısındaki glikokortikoid duyarlılığındaki artışın, negatif geri bildirim sisteminin güçlenmesine yol açtığı düşünülmektedir (Kudler, Davison ve Meador, 1987).

Yukarıda da bahsedildiği gibi yaşanan travmanın şiddetini arttıran nedenler olarak, bireysel, durumsal ve nörobiyolojik faktörleri saymamız mümkündür. Özetleyecek olursak travmanın hasta için öznel bir anlam ifade etmesi, kişinin travmatik olayla aniden karşı karşıya kalması, katastrofik olması, doğal olaydan ziyade insan eliyle yapılmış olması, kişi için ölüm tehlikesi içermesi, kaybın çok olması, farklı yollarla olayı yeniden hatırlama veya yaşama travmanın etkisini arttırmaktadır (Sungur, 1999). Bunların yanı sıra, kişinin cinsiyeti, eğitim seviyesi, sahip olduğu kişilik özelliklerinin yanı sıra, beyin aktivasyonları ve başa çıkma mekanizmalarının da travma üzerinde çok büyük etkisi olduğu görülmüştür. Başa çıkma mekanizmalarına travmaya karşı koruyucu faktörler başlığı altında detaylı şekilde yer verilmiştir. Her ne kadar travma ve etkileri insanlar tarafından çok olumsuz gibi algılsa da olumlu yönleri de bulunmaktadır. Risk faktörlerine ek olarak kuramsal yaklaşımlarda TSSB konusunda çok önemli bir yere sahiptir. Takip eden bölüm TSSB ile ilişkili olarak kuramsal yaklaşımlara yer verilecektir.

Kuramsal Yaklaşımlar

Psikodinamik yaklaşıma göre, TSSB travmatik yaşantının çözülmemiş iç çatışmayı harekete geçirmesi sonrasında ortaya çıkmaktadır (Breslau ve Davis, 1997). Travmanın çocukluk dönemindeki saplanmış olunan psikoseksüel döneme saplanıp kalmaya neden olduğu ve çocukluk dönemindeki nevrozları belirtilerini harekete geçirdiği bilim insanları tarafından düşünülmektedir. Freud şiddetli travmaların, bireyin savunma düzeylerinin üzerinde, acı ve ağrı verici şekilde yaşandığını ve egonun bununla baş etme gücünün kalmadığından ötürü meydana geldiğini ileri sürmektedir (Özgen ve Aydın, 1999). Bu yaklaşıma göre deneyimlerde önce disosiyasyon sistemi

kullanılarak, yaşantı bilinçli bütünlükten ayrıştırılıp, bilinç dışına yerleştirilir. Ancak benzer yaşantılar ya da yaşantıya dair herhangi bir şey hatırlanarak yeni bir travma ile anılar yeniden yaşanır, geçmişte yaşanmış çatışma anı ile yeni deneyimlenen travmatik olayın eşleşmesi halinde baş etme gerçekleşebilmektedir. Bölünme de kişi bu bütünlüşmeyi yapamaz, bir yandan acıdan uzaklaşırken bir başka yönden farklı biçim ve yoğunlukta o acıyı yeniden yaşamaktadır.

Yaşanmış travmatik olayın asimilasyon ya da dissimilasyon sürecinden geçtiği düşünülmektedir (Keskin, 2013). Bir örnekle açıklayacak olursak, tecavüze uğramış bir birey “Dünya aslında zannettiğim kadar güvenilir bir yer değilmiş, insanların başlarına durup dururken, sebepsizce kötü şeyler gelebilirmiş. Demek ki benim bugüne kadar bildiklerimin tamamı yanlışmış ve ben bugüne kadar hiçbir şey öğrenememişim” şeklinde düşünebilir. Ya da kişi yaşamış olduğu bu kötü deneyim sonucunda sahip olduğu bilgiyi çarpıtarak, deneyimini mevcut şemalarının içine oturtarak “eğer ben o saate öyle bir yerden geçmeseydim başıma böyle şeyler gelmeyecekti” şeklinde düşünerek şemalarını değiştirmekten ziyade, elinde bulunan mevcut bilgilerini şemalarına göre asimile eder ve kendini suçlar (Sungur, 1999). Buradan hareketle, daha önce de bahsedildiği gibi en az travmanın kendisi kadar travmanın nasıl yorumlandığının da bir o kadar önemli olduğu, çıkarımını yapmak mümkündür.

Bilişsel ve davranışçı kuramlara göre ise, ağır stres karşısında bilgi işleme yöntemleri bozulmakta ve deneyimlenen yaşantının çözülmesi mümkün olmamaktadır (Geyran, 1995). Bütünlüşememiş yaşantılar ise en ufak bir sarsıntıda kolaylıkla uyarılabilir ve yaşamın içine entegre olabilmektedir. Acı veren yaşantılar ise birey tarafından çoğu zaman bastırılmamaktadır. Kaygı ve korku içerikli kaydedilen yaşantılarda, o yaşantıya ait duygu ve düşüncelerinden birini harekete geçirebilen bir uyaran, o yaşantının tamamının harekete geçmesine neden olabilir. İşte bu genel uyarılmışlık durumu ve organize olmayan bir biçimde yapılmış bellek kaydı TSSB’deki uyarılmışlığa, bellekte bozulmalara ve dürtüsellik gibi belirtilere neden olabilir (Butcher, Mineka ve Hooley, 2013). Travma kimi zaman başlı başına kötü ve olumsuz bir deneyim gibi algılsa da kişiler üzerinde olumlu etkilerde bırakabilmektedir. Bir sonraki bölümde travma sonrasında kişilerde gözlemlenen olumlu değişimlere yer verilecektir.

Travma Sonucunda Kişide Gözlemlenen Olumlu Değişimler

Yukarıda ele alındığı gibi travmanın kişi üzerinde fizyolojik ve psikolojik olumsuz etkileri olabilmektedir. Ancak yapılan bazı araştırmalar insanların yaşadıkları travmatik olay sonucunda nasıl olumlu değişim gösterdikleri üzerinde durmuşlardır. Bazı durumlarda travmatik deneyim, kişinin önceliklerini yeniden sıralayabilmesini, zorlukların üstesinden daha iyi gelebilmesini, kendi potansiyelini anlayabilmesini ve yaşamını daha anlamlı hale getirebilmesini sağlayabilmektedir (Bonanno, 2004). Devam eden kısımda travma yaşamış kişilerde görülen olumlu değişimlerden biri olan travma sonrası büyüme ele alınacaktır.

Travma sonrası büyüme. Travmatik bir olayın ardından olumsuz yaşam deneyimleri, stres tepkileri ve psikolojik problemlerin meydana gelebileceği gibi travma sonrası büyüme gibi olumlu yaşam olayları da meydana gelebilmektedir. Travma sonrası büyüme ile kast edilen şey, kişinin içinde yaşadığı dünyayı yeniden anlamlandırmasını sağlamak ve var olan zorlu koşulları olumlu kaynaklara dönüştürmektir (Tedeschi ve Calhoun, 1996).

Büyüme travmanın direkt olarak bir sonucu gibi ortaya çıkmaz, büyüme ile anlatılmak istenen şey, travma sonrasında gün yüzüne çıkmış yeni gerçekliklerle kişinin başa çıkabilmesidir. Bunun için travma sonrasındaki büyüme aşamasında, ortaya çıkan gerçekliklerle başa çıkabilme sürecini açıklayabilmek adına bazı araştırmacılar deprem metaforunu kullanmışlardır (Tedeschi ve Calhoun, 1996). Depremler binaları tehlike altına sokar ve ardından kalıntılar bırakır. Dolayısıyla eğer orada yeni bir bina inşa etmek istiyorsak, eski binanın kalıntılarını ortadan kaldırmalıyız. Fakat bu yeni binanın oluşturulması esnasında bazı kafa karışıklıkları, yas veya yapılan bu yeni binanın da herhangi bir artçı sarsıntısıyla yıkılacağı düşüncesinden kaynaklanan kaygı hissedilebilir. Ancak yapıyı oluştururken önceden yapılan hatalar (eskiden yaşanmış deneyimler temel alınarak) fark edilebilir, dikkate alınabilir ve bu doğrultuda değişiklikler de yapılabilir. Bu başarılırsa bireylerin hem kafa karışıklığı hem de kaygı gibi olumsuz duygu ve düşünceleri baypas edilmiş olur. Ayrıca, kişiler yaşanan kayıp durumunu yıkım olarak değerlendirmenin aksine, yaşanan bu kayıp deneyimlerini yeni psikolojik yapılar kurabilmelerini sağlayacak basamak olarak görebilirler. Oluşturmuş oldukları bu yeni psikolojik yapılar sayesinde yaşamlarına yeniden yön verebilecek, deneyimlemiş oldukları bu yaşantıdan yola çıkarak bundan sonraki hayatlarında benzer travmalarla daha iyi baş etmeye başlayacak, travmatik olaylar karşısında daha güçlü ve dirençli kalabilecek ve belki de en değerlisi, şu anda sahip oldukları şeylerin değerini daha iyi anlayabileceklerdir. Aslında travma sonrası büyüme, kişinin kriz öncesindeki haline geri dönmesi değildir. Travma sonrası büyümede kişide tam olarak olumlu bir ilerleme söz konusudur (Tedeschi, Park ve Calhoun, 1998).

Yirminci yüzyılda Yalom (1980), Maslow (1954) gibi birçok klinisyen ve bilim insanı kritik yaşam olaylarının olumlu kişisel deneyimler sağlayabileceğine işaret etmişlerdir. Travma sonrası büyüme kavramı farklı popülasyonlarda araştırılmaya ve çalışılmaya 1980’lerin ortalarından itibaren başlamıştır. Yapılan çalışmalara göre; HIV enfeksiyonuna sahip kişilerin, kanser, kalp krizi, önemli birinin kaybı, çocuklarının tıbbi rahatsızlıklarıyla baş etmeye

çalışan ailelerin, trafik kazaları ve yangınlardan sonra yaşamına devam edenler, cinsel taciz ve istismar kurbanlarının, savaş veya mülteci olaylarını yaşayan kişilerin olaydan sonraki yaşamlarında daha güçlü ve zorluklara karşı daha dirençli oldukları gözlemlenmiştir (Tedeschi ve Calhoun, 2004). Farklı popülasyonlarda yapılan çalışmalar, bireylerin üzüntü verici duygusal tepkilerden ve artan psikolojik sıkıntılardan sonra yeni yaşam koşullarına başarılı bir şekilde adapte olduklarını hatta travma öncesinden daha güçlü ve tecrübeli olarak yaşamlarını sürdürdüklerini gözler önüne sermektedir. Yapılan araştırmalar yaşanan travmatik olaylardan sonra olumlu sonuçların çok sık gözlemlendiğini, %50'den fazla bireyin yaşamış oldukları krizden kazanç sağladıklarını belirtmektedir (Schaefer ve Moos, 1992). Deprem, savaş gibi doğal afet olaylarını yaşamış ve kanser ve AIDS gibi ciddi hastalıklar geçirmiş kişiler travma sonrası büyüme bağlamında değerlendirilmeye alınmışlardır. Yapılan çalışmalarda bireylerin yaşama daha farklı gözle baktıkları, kendilerine olan saygılarının yükseldiği ve dini inançlarına olan bağlılıklarının artmış olduğu saptanmıştır (Cadell ve Sullivan, 2006). Yine benzer bir şekilde bu bireyler travmatik olayın ardından çocukları, eşleri ve arkadaşlarıyla daha yakın ilişkiler kurmaya, çevresindeki insanları daha iyi anlamaya, daha empatik davranmaya başlamışlardır. Yaşama ölüm arasında çizginin ne kadar ince olduğunu ve kendilerinin ölümlü olduğunun farkına varmaya, kendilerini tanrıya daha yakın hissetmeye, yaşamlarını "şimdi ve burada" algısına göre şekillendirdikleri ve yaşama dair amaç ve gayelerini belirlemeye özen gösterdikleri yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. (Coffman, 1996; Windows, Jacobsen, Booth-Jones ve Fields, 2005). Ülkemizde travma sonrası büyümeye dair yapılan çalışmalarda, deprem mağdurları, fiziksel ve psikolojik herhangi bir rahatsızlığı olan kişilerde ve hasta birine bakım veren kişilerde psikolojik büyüme gözlemlendiğine dair bulgulara rastlanmıştır (Arıkan, 2007; Bayraktar, 2008; Yılmaz ve Hisli Şahin, 2007).

Tedeschi ve Calhoun (1996) travma sonrasında yaşanan büyümenin boyutlarına dair ögeler tanımlamışlardır. Bu ögeler; kendilik algısı, ilişkilerde ve yaşam felsefesinde gözlenen değişimlerdir. Travma sonrası büyüme boyutlarının her biri kendi içerisinde kaybın yanında kazancı da barındırmaktadır. Buna göre birey daha önce hiç hissetmediği kadar kırılgan hissederken aynı zaman da içindeki gücün farkına da varabilir (Tedeschi ve Calhoun, 2004). Unutulmaması gereken bir nokta da şu ki, bireyler büyümeyi farklı alanlarda ve farklı biçimlerde deneyimleyebilirler.

Travma sonrası büyümenin yaşandığı farklı alanlar söz konusudur. Bu alanlarda yaşanan büyüme de elbette ki bireyler arasında farklı şekillerde ortaya çıkabilir. Bireyin kendilik algısında, kişilerarası ilişkilerinde ve yaşam felsefesinde büyümeye bağlı olarak meydana gelen değişimlere takip eden bölümde detaylandırılarak yer verilmiştir.

Kendilik algısında yaşanan değişimler.

Kurban ifadesine karşı hayatta kalan ifadesi. Travma sonrası büyümenin en önemli adımlarından bir tanesi de kişinin kendisini "kurban" olarak değil de "hayatta kalan" olarak adlandırmasıdır. Psikiyatoloji alanında çalışan uzmanlar, travma yaşamış kişileri daha az olumsuz etiket kullanma konusunda cesaretlendirmek gerektiğine vurgu yapmışlardır. Çünkü onların kendilerine dair yapmış oldukları olumsuz etiketleme, kişilerde suçluluk duygusunu besleyecektir. Bunun yerine "hayatta kalan" etiketi bireyin daha güçlü hissetmesini sağlayacaktır (Tedeschi ve ark., 1998).

Kendine güvenme. Travma sonrası büyüme çalışmalarında en sık gözlenen noktalardan bir diğeri ise, hayatta kalan kişilerin "Eğer ben bundan kurtulduysam, bundan sonra hayattaki her şeyle baş edebilirim" düşüncesidir. Böyle bir farkındalığa sahip olan kişilerin yaşamış oldukları farkındalıkla doğru orantılı olarak hayata karşı daha güçlü bir duruş sergiledikleri ve karşılaştıkları başka zorluklara karşı daha uygun baş etme yöntemleri seçip uyguladıkları gözlemlenmiştir (Tedeschi ve ark., 1998).

İncinebilirlik. Travma sonrası büyüme gösteren bireyler, sahip oldukları gücün farkına varırken diğer taraftan da incinebilirliklerinin ve ölümlülüklerinin de farkına varmış olurlar. Bu noktada büyüme, başkasının incinebilirliğini görmezden gelme veya herhangi bir sosyal desteğe ihtiyaç duymama şeklinde oluşmayacaktır. Tam aksine bireyin kendi gücünün farkına varmasıyla sosyal destek arama konusundaki girişimleri artacak ve kendi için daha az yararlı olabileceğini düşündüğü şeyleri reddetmesiyle büyüme gerçekleşecektir (Tedeschi ve ark., 1998).

Kişilerarası ilişkilerde yaşanan değişimler.

Kendini açma ve duyguların ifade edilmesi. Travma sonrası büyüme sürecinde bireyler daha yakın, anlamlı ve sağlam temelli ilişkiler geliştirirken aynı zamanda duygularını ifade etme ve kendilerini açma konusunda da ilerleme kaydetmişlerdir (Tedeschi ve ark., 1998). Bu da bu bireylerin bundan sonraki hayatlarında daha sağlam temelli ilişkiler kurduklarını düşündürmektedir. Aynı zamanda bu kişiler hissettikleri duygu ve düşüncelerini çevresindeki insanlarla daha çok paylaşma eğilimi göstermektedirler.

Şefkat/Merhamet ve bu duyguları diğerlerine aktarma. Kişilerarası ilişkilerde incinebilirlik, empati, şefkat ve merhamet duygusu güçlenirken, aynı zamanda bireyler kendi hassasiyetlerini ve incinebilirliklerini fark edebilmektedirler. Zor

zamanlarında yanlarında olan insanları “gerçek dost” şeklinde adlandırıp, onlara daha fazla değer vermeye, şefkat göstermeye ve yardımcı olmaya çalışmaktadırlar. Aynı zamanda diğer insanlara kıyasla bu kişilere daha empatik yaklaşmaktadırlar. Travmatik olaya maruz kalmış bireyler hayatlarına devam edebildiklerini anladıktan sonra, kendi deneyimlerini diğer kişilerle paylaşma durumu gözlenebilir (Tedeschi ve Calhoun, 2004).

Yaşam felsefesinde yaşanan değişimler.

Yaşamın değeri ve öncelikleri. Çok zor koşullarda mücadele eden kişilerde sık gözlenen bir boyuttur. Bireyin yaşamının tehdit edilmesine neden olabilen travmalar bireyde hayatının ona tekrar başıalandığı ve ikinci bir şans verildiği duygusu yaratabilir. Bu duyguları hisseden bir birey artık yaşamındaki küçük mutluluklara daha çok önem verir, eskiden “küçük şeyler” olarak nitelendirilenler zamanla daha büyük anlamlar kazanır. Bunlara ek olarak bu bireyler yaşamdaki önemsiz ve gereksiz mevzulara gereğinden fazla önem vermemek konusunda daha dikkatlidirler (Tedeschi ve ark., 1998).

Anlam arayışı ve varoluşsal tema. Yaşanan travmatik olayların pek çoğu yaşamın anlamı ve kişinin bu hayattaki amacı, gayesi gibi temel varoluşsal değerlerle ilişkilidir. Bu temel değerler kimi zaman insanlar tarafından yüzeysel olarak ele alınan değerlerdir. Sevilen birinin kaybı veya terminal bir hastalıkla yüzleşmek gibi travmatik olaylara maruz kalan bireylerin, travmatik olay yaşamamış bireylere kıyasla daha çok varoluşsal sorularla uğraştıkları görülmüştür. Ancak kişilerin bu sorunlarla yüzleşmiş olmaları, bunları başarılı bir şekilde çözdükleri anlamına gelmemektedir (Tedeschi ve ark., 1998).

Ruhsal/Manevi gelişim. Manevi gelişimden kast edilen şey, üstün ve ulu bir gücün var olduğuna dair bir inanca sahip olmak ve sahip olunan bu inanç sayesinde, travmatik olayın üstesinden gelmeye çalışmaktır. Ruhsal gelişim, tanrının varlığına ilişkin artan inanç ve dinin getirdiği gerekliliklere karşı artan bağlılık şeklinde gerçekleşmektedir. Bunun yanı sıra, travmanın negatif sonuçlarıyla mücadele etmek zorunda kalmış birçok birey, dini boyutta bir değişime girdiklerini ifade etmişlerdir Tedeschi ve Calhoun, (1996).

Bilgelik. “Bilge” olarak adlandırılan bireyler, travma sonrası yaşamın değerini bilen, önceliklerini belirleyen, çevresindeki insanlarla iyi ilişkiler kurabilen, güçlüklerle başa çıkabilen ve ruhsal gelişim gösteren bireylerdir. Bahsedilen bilgelik, yaşın ve deneyimin doğal bir sonucu olarak gözlenen olgunluktan ziyade, yaşam olaylarının arkasından bireyin deneyimleri sonucunda bilgeleşmesidir Tedeschi ve Calhoun, (1996).

Travmaya Karşı Koruyucu Faktörler

Travmanın yukarıda saydığımız olumlu olabilecek özelliklerinin yanı sıra TSSB'ye karşı hem koruyucu olabilecek hem de tampon işlevi görebilecek temel etkenlerden söz edebilmemiz mümkündür. Koruyucu faktörler kişinin travmasıyla daha iyi baş etmesine yardımcı olabilir. Bu hususta iki önemli koruyucu faktör sayabiliriz; yüksek düzeyde zihinsel beceriler (Breslau, Lucia ve Alvarado, 2006) ve güçlü sosyal destek (Brewin, Andrews ve Valentine, 2000). **Yüksek düzeyde zihinsel beceriler.** Kişinin sahip olduğu iyi bir bilişsel yeterlilik TSSB'ye karşı önemli bir tampon görevi üstlenmektedir. Breslau ve ark. (2006) Detroit ve çevresinde yaşayan 6 yaşındaki çocuklardan aldıkları zeka verileri ile boylamsal bir çalışma yürütmüşlerdir. Bu çocuklar 17 yaşına geldiklerinde tekrar görüşmeye alınmışlardır. Bu görüşmede hem travmaya maruz kalma hem de TSSB ile ilgili değerlendirilmeye tabi tutulmuşlardır. 6 yaşında zeka testinden 115 ve üstü puan alan çocukların 17 yaşına geldiklerinde hem travmaya maruz kalmış olma olasılığının hem de travmaya maruz kalmış olsalar bile TSSB geliştirme riskinin daha düşük olduğu görülmüştür. Bu bulgular ışığında yüksek zeka puanının TSSB geliştirmeye karşı koruyucu görev üstlendiğine dair bir çıkarımda bulunmamız mümkündür. Araştırmanın bir diğer bulgusu da, zekası ortalama ya da ortalamanın altında olan çocukların TSSB geliştirme risklerinin eşit düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu sonuç da bizim yapmış olduğumuz çıkarımı doğrular niteliktedir.

Vietnam savaşı gazileri ile ilgili verilerde de bunlara benzer bulgulara ulaşılmıştır. Araştırmacılar ikizlerden oluşan geniş bir örnekleme ulaşıp ve ikizlerin Vietnam savaşına katılmadan önceki bilişsel yetenek puanlarını ölçmüşlerdir. Çalışmaya katılanlarda aranan ön koşul, askerlik görevleri esnasında travma yaratıcı olaya maruz kalmalarıdır. Araştırmada bilişsel yetenekleri ölçmeye yönelik bir test olan Silahlı Kuvvetler Nitelik Testi'nde en düşük çeyrekte yer alan askerlerle en yüksek çeyrekte yer alan askerler karşılaştırılmıştır. En yüksek çeyrekte yer alan askerlerin, en düşük çeyrekte yer alan askerlere kıyasla TSSB riskinin %48 oranında daha düşük olduğu görülmüştür (Liu ve ark., 2007).

Ortada rahatsız edici bir durum varsa kişinin bu rahatsız edici olayı daha kolay adlandırabilmesi için kişi yüksek düzeyde zihinsel beceriye sahip olmalıdır. Buna ek olarak, daha destekleyici ve yardım edici aile ve arkadaş çevresine sahip olmak yaşanan travmatik olay sonrasında gözlemlenecek etkilerin azalmasına katkı sağlayabilir.

Travma sonrası sosyal desteğin az olmasının kişinin diğer psikolojik problemleri geliştirme olasılığını arttırabildiği düşünülmektedir. Bu düşünceden yola çıkarak, travma sonrası sosyal destekle ilgili açıklamalar bir sonraki bölümde ele alınmıştır.

Travma sonrası sosyal destek. Travmanın uzun dönem etkilerini ortadan kaldırmak için atılması gereken ilk adımlardan bir tanesi travma yaşamış kişilerin başlarından geçen olayı birileriyle paylaşmasını sağlamak olabilir. Bu paylaşımı yaparken kişiler, sosyal ilişki kuracakları kişileri kendileriyle aynı felaketi yaşamış başka kişilerden veya profesyonellerden seçebilir (Başoğlu, 1992).

Daha önceki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi travmaya uğramış kişinin yaşam deneyimleri, travma öncesi sahip olduğu kişiliği, aile yapısı ve travmayla başa çıkma becerisi gibi sahip olduğu özellikler o kişinin travmayı nasıl algılayacağını ve travmayla ilgili bilginin nasıl işleneceğini şekillendiren özelliklerdendir. Bunlara ek olarak travma sonrası yaşanan çevrenin destekleyici olup olmaması, bireyin sahip olduğu yardım ağı ve destek kaynaklarının varlığı ve birey için bu destek kaynaklarının ulaşılabilirliği, travmanın olumsuz etkilerinin çabuk atlatılıp atlatılmaması konusunda oldukça belirleyicidir (Horowitz, 1986). Sosyal desteğin varlığına/eksikliğine bağlı olarak TSSB tanısı almış bireylerin bazıları travmanın etiketlerini çok kolay bir şekilde atlatılabilirken, bazıları bu etkiler kronikleşebilmektedir (Başoğlu, 1992). Bireyin algılamış olduğu sosyal destek TSSB'nin kronik bir hal alıp almaması üzerinde ciddi bir etkidir. Çünkü sosyal destek;

- Kişiye hem sevilip, sayıldığı göstermenin hem de empati ve sevginin bir ifadesidir (Solomon, 1986).
- Öğrenme kuramları çerçevesinde ele alacak olursak sosyal destek, kişide kontrol kaybının yol açtığı çaresizlik ve yetersizlik duygularının ortadan kalkmasına ve nötrlenmesinde önemli bir etkidir (Sungur, 1999).
- Sosyal destek kişinin travmatik yaşantısıyla ilgili olarak kendini ifade edebilmesini, en azından bu travmatik deneyimi paylaşabilmesini sağlar. Travmadan sonraki çözüm evresinde ise katstrofik yaşantısının uygun bir bilgi işleme sürecine geçmesine yardımcı olur (Sungur, 1999).
- Bireyin travma esnasında uygunsuz ve yetersiz bir tepki verdiği konusundaki düşüncelerinin değişmesini sağlar. Örneğin, tecavüze uğramış bir kadın tecavüzcüyü kendisinin tahrik ettiğini ya da ya da tecavüzcüye karşı yeterince karşı koyamadığını düşünüyor olabilir. Böyle düşünen bir kişiye travma sırasında vermiş olduğu tepkinin, kendi hayatının devamını sağlamak için verilebilecek en uygun tepki olduğunu duyma imkanı sunar. Böylelikle mevcut travmadan kendini sorumlu tutmasıyla ilişkili olarak ikincil bir travma daha yaşamamasının önüne geçilebilir (Sungur, 1999).
- Paylaşma ve sosyal destek, bireyin travma sonrası dış dünyanın tehlikelerle dolu olduğu şeklinde gelişen yeni şemalarının esneklenmesini sağlar. Tecavüzün dış dünya ve hayatla ilgili genel bir tehlike olmasından ziyade, nadiren meydana gelen ve özgül bir yaşantı olduğunu algılamasını sağlar. Bu sayede bireyin güvenlik ve tehlike arasında daha sağlıklı bir ayırım yapmasına yardımcı olur. Böylelikle "dış dünya tehlikelerle doludur" şeklinde olan katı şema, "dış dünya kimi zaman tehlikeli kimi zamanda güvenilir bir yer olabilir. Bireylerde benzer şekilde kimi zaman tehlikeli kimi zaman güvenilirdir" e dönüştürülerek daha esnek bir şema elde edilebilir (Sungur, 1999).
- Sosyal destek kişiyi beklenmeyen ikincil travmalara karşı da korur. Güvenlik ve tehlike arasındaki ayırımın iyi yapılması sağlanarak destekleyici ortamlarla birlikte tehlikenin önceden tahmin edilebilirliğine dair bilgiler verilir. Bu bilgiler sayesinde bozulan psişik dengenin yeniden kurulması hızlandırılır. Bir başka deyişle özetleyecek olursak, travma sonrasında kişinin algıladığı destekleyici bir ortam varsa, travmanın etkisi daha hafif olmaktadır (Barrett ve Mizes, 1988).

Sosyal desteğin önemine vurgu yapan amprik çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bir tanesi, Vietnam savaşı sonrasında destekleyici ev ortamına dönen askerlerin ve tecavüz gibi travmatik bir yaşantı sonrasında destekleyici partnere sahip olan kişilerin yaşamış oldukları travmaların etkilerinin daha hızlı ve hafif bir şekilde atlatıldığı vurgulanmıştır (Kadushin, Boulanger ve Martin, 1981).

Kısacası travma etkilerinin artmasının önlenmesi yönünde verilecek sosyal desteğin, olabildiğince basit, yalın, anlaşılabilir, sistematik ve özellikle profesyonel olması gerekir. Tüm bunların yanında bir diğer önemli kriter ise travmatize olmuş kişinin verilen sosyal desteği nasıl algıladığıdır. Eğer kişi sosyal desteği algılamıyorsa, o destek kişi için terapötik bir etkiye sahip değildir. Bu nedenle unutulmamalıdır ki sadece ve sadece algılanan sosyal destek, kişinin travması üzerinde terapötik bir etkiye sahiptir. Sosyal desteğin yanı sıra Yaşanılan travmatik olay sonrası kişinin sahip olduğu başa çıkma mekanizmaları da TSSB konusunda önemli bir yer edinmektedir. Buradan yola çıkarak, TSSB ile ilişkili olarak kişilerin başa çıkma mekanizmaları ilgili açıklamalar bir sonraki bölümde ele alınmıştır.

Travma Sonrası Stres Bozukluğu ve Başa Çıkma Mekanizmaları

Bu konu üzerinde çalışan araştırmacılar, kişinin TSSB geliştirip geliştirmeyeceğini sahip olduğu başa çıkma mekanizmaları üzerinden açıklamaktadır (Sharkansky ve ark., 2000). Bazı insanlar kişilik özellikleri nedeniyle travmatik bir olayla yüz yüze geldiğinde daha kolay baş edebilmekte ve daha kolay üstesinden gelebilmektedir. Hem travma anında hem de travma sonrasında kişinin durumu nasıl baş ettiği, TSSB tanısını alıp almayacağını yordama konusunda yardımcı olabilecek noktalardan bir tanesidir (Brewin ve Holmes, 2003). Sharkansky ve ark. (2000) tarafından yapılan birçok farklı bilimsel çalışmadan elde edilen bulgulara göre, travmatik olay veya durum üzerinde düşünmekten kaçınarak baş etmeye çalışan kişilerin diğerlerine kıyasla TSSB belirtileri gösterme olasılığı daha fazladır. Burada disosiyasyon yaşanması ve anıların bastırılması kişiyi travmasıyla yüzleşmekten alıkoyabilir. Disosiyatif bozukluk dediğimiz şey; bireydeki kimlik, bellek, çevre ve algı ile ilgili normalde bir bütün olarak çalışan duyumların işlevlerinin bütünlüğünün bozulmasıdır (Brier, Scott ve Weathers, 2005). Disosiyasyon genellikle travmaya karşı bir savunma mekanizması olarak ortaya çıkar. Bu hastalık kişinin travmadan kaçmasını sağlarken aynı zamanda travmanın kişinin yaşamı üzerindeki etkisini geciktirmektedir. Travmatik anılarını bastıran kişilerde olduğu gibi travma anında veya hemen sonrasında disosiyasyon belirtileri gösteren kişiler de daha fazla TSSB tanısı almaktadır (Ehlers, Mayaou ve Brynat, 1998). Katılımcı sayısının 3534 olduğu toplamda on altı çalışmayı içeren bir meta analiz çalışması, travma sonrası stres bozukluğu ile disosiyasyon arasında korelasyonu bir ilişki olduğunu doğrulamıştır (Ozer, Best, Lipsey ve Weiss, 2003). Ayrıca travmanın üzerinden yıllar geçmiş olmasına rağmen disosiyasyon belirtileri olan insanlarda aynı zamanda TSSB tanısının da devam ettiği görülmektedir (Briere ve ark., 2005).

Travma Sonrası Stres Bozukluğunun Tedavisi

TSSB tedavisinin büyük bir çoğunluğu ilaçla tedaviye ve psikolojik tedavilere dayanmaktadır. Takip eden kısımda travma sonrası stres bozukluğunu önleme, ilaçla tedavi, psikolojik tedaviler ve bilişsel davranışçı tedavilere yer verilecektir.

Travma sonrası stres bozukluğunu önleme. TSSB'nin etkisini azaltmanın ve onu önlemenin bir yolu, TSSB yaratan olayların veya durumların sıklığını azaltmaktır (Breslau ve ark., 1991). Temeli doğal olaylara dayanan durumların önüne geçmek imkansız olsa da, insan temelli olayların etkisini azaltmak mümkündür. Örneğin kişinin başına gelmiş olan herhangi bir doğal afet kaçınılmaz bir durum olsa da, ergenlerin silahlara erişimini kısıtlamak için çeşitli çalışmalar yürütülebilir (Butcher, Mineka ve Hooley, 2013). Buna ek olarak yasalarda ve politikalarda yapılacak olan değişiklikler sonucunda da bir fayda sağlanabilir.

Bir diğer önleme tekniği ise, kişilerin travma yaratacak olaylara karşı hazırlıklı olmalarını sağlayarak, travmalarıyla ilgili onlara bilgi vermek ve aynı zamanda farklı başa çıkma yöntemleri sunarak strese karşı uyumsuz tepki vermelerini önlemektir. Bu durumu destekler nitelikte bir araştırma bulunmaktadır; örneğin, bir grup araştırmacının yürüttükleri çalışma, tutuklanan ve işkence gören eylemcilerde psikolojik olarak maruz kalınacak işkenceye hazırlanmanın direnci arttırabileceğini göstermiştir (Başoğlu, Jaranson, Mollica ve Kastrup, 2001). Bu nedenle günlük yaşam rutinlerinde travma yaratıcı olaylar yaşama olasılığı diğer insanlara kıyasla daha yüksek olan kişilerin, örneğin, asker veya itfaiyeci gibi meslek grubundan insanların, şiddetli stres faktörlerine yönelik uygun bir eğitim ve hazırlık sürecinden geçmeleri büyük olasılıkla bu kişiler üzerinde olumlu etkilere neden olacaktır. 2014 yılında Dünya Ticaret Merkezi'nde çıkan yangında kurtarma ve yardım çalışmalarında görev yapmış çalışanların TSSB durumunu inceleyen bir araştırmanın bulguları da bu görüşü destekler niteliktedir (Perrin ve ark., 2007). TSSB oranlarının meslekler arasında büyük farklılıklar sergilediği görülmüştür (McNally, 2008). Polisler arasında en düşük TSSB oranı %6.2 iken, kurtarma ve yardım ekibinde çalışan polislerde bu oranın %21.2'ye yükseldiği görülmüştür.

Travma sonrası stres bozukluğunda ilaçla tedavi. TSSB tedavisinde ilaç kullanımının yerini ve hastalık üzerindeki etkisini inceleyen kontrollü uygulamaların bulunduğu bazı çalışmaların varlığından söz edebilmek mümkündür. Örneğin yapılan araştırmalar sonucunda seçici seretonin geri alım inhibitörü SSRI olarak bilinen bir kısım antidepressanın, bu hastalığın tedavisinde etkili olduğu gösterilmiştir (Stein, Ipser ve Seedat, 2000). Ancak ilaç tedavisi sonlandığında hastalığın tekrardan nüksetmesinin oldukça yaygın olduğu bilinmektedir.

Travma sonrası stres bozukluğuna yönelik psikolojik tedaviler.

Bilişsel davranışçı tedaviler. İnsanların stres yaratıcı durumlar ya da zorlu olaylarla başa çıkmasına yardım edebilmek için bilişsel davranışçı tekniklerin kullanılması uzmanlar tarafından geniş bir şekilde araştırılmıştır (Brewin ve Holmes, 2003). TSSB tedavisinde etkili bir yöntem olduğu görülen davranış eğilimli stratejilerinden biri de "Uzun Süreli Maruz Bırakma Yöntemi"dir. Tıpkı kaygı bozukluklarının tedavisinde olduğu gibi TSSB tedavisinin odağında da maruz bırakma vardır (Bradley, Greene, Russ, Dutra ve Westen, 2005).

Maruz bırakma yöntemiyle tedavi. Maruz bırakma tedavisinin temel amacı, kişinin orijinal travmatik durum veya anılarını hatırlatan uyaranlarla yüzleşmesini sağlamaktır. Bu sayede kişinin olaya dair hissetmiş olduğu kaygıları azalacak ve o durum üzerinde daha fazla kontrol sahibi olabilecektir. Koşullar uygun olduğu takdirde kişi gerçek hayatta (in vivo) travmayı hatırlatan uyaranla yüzleştirilebilir. Mesela olayın yaşandığı mekana ve sokağa götürülerek direk olarak maruz bırakılabilir. Eğer böyle bir imkanı yoksa hayali maruz bırakma yöntemini kullanarak yine kişinin olayla yüzleşmesini sağlanabilir. Böylece kişi kasıtlı olarak durumu hatırlar. Araştırma bulgularına göre, hayali, dolaylı veya direkt olarak maruz bırakma tedavisinin, desteklenmiş psikoterapi yaklaşımları veya ilaçla tedavilere kıyasla daha etkili olduğunu kişilere daha iyi geldiğini göstermektedir.

Bazı terapistler hayali maruz bırakma tedavisinin ötesinde danışanlarına gerçekçi maruz bırakma imkânı sağlayabilmektedirler. Bu kapsamda sanal gerçeklik (SG) teknolojilerinden faydalanılarak Vietnam gazilerine helikopter simülasyonu ile savaş ortamı yaratılmaya çalışılmıştır (Rothbaum ve ark., 1999).

Maruz bırakma terapisinde, kişinin travmatize eden olaylarla tekrardan yoğun olarak yüzleşmek zorunda kalması hem terapist açısından hem de danışan açısından oldukça zorlayıcı bir süreç olabilmektedir (Rothbaum ve ark., 1999). Örneğin tecavüz olayına maruz kalmış bir kadının bu olayı tekrardan zihninde canlandırması veya hayal etmesi gerekebilir. İşte bu ve buna benzer süreçler her iki taraf içinde çok zorlayıcı olabilmektedir. Hatta tedavinin başında danışanın yaşadığı hastalık belirtilerinde artış gözlemlenmesi de muhtemeldir.

Bu tedavi yönteminde hastadan, vermiş olduğu duygusal tepkilerinde bir azalma görülene kadar, travma yaratıcı olayı tekrar tekrar anlatması istenir. Bu sayede hastanın travmasına neden olan, korku nedeniyle kaçındığı ve nesnel olarak herhangi bir zararının olmamasına karşın, korku yaratan uyarıcıya uzun süreli, canlı veya hayali olarak maruz bırakılması sağlanır (Foa ve Rauch, 2004). Uzun süreli maruz bırakma yöntemi, TSSB belirtilerini azaltabilmek için diğer davranışçı yöntemlerle de desteklenebilir (Foa ve Rauch, 2004). Bir örnekle açıklayacak olursak, danışanın travma yaratıcı olay sonrası yaşadığı kaygı problemiyle başa çıkmasını kolaylaştırabilmek amacıyla rahatlatma eğitimi veya da girişkenlik eğitimi gibi geleneksel davranışçı terapi yöntemlerine başvurulabilir. Bu eğitimlere kısaca değinecek olursak, girişkenlik eğitimi, kaygının temelinde kişilerarası ilişki varsa, bu ilişkilere girişkenlik eğitimi verilir. Bu eğitimin amacı, kişinin diğer insanlara karşı duygularını düzgün ve uygun bir dille yansıtabilmelerini sağlamaktır. Bu sayede kişi sözel veya sözel olmayan tepkilerin nasıl verileceğini öğrenmiş olur (Prochaska ve Norcross, 2014). Bunun yanı sıra, doğru nefes egzersizleri öğretilerek kişinin kaygısını arttıracak bir durumla aniden karşılaşması durumunda rahatlaması, kendisini kontrol altına alabilmesi sağlanır. Ek olarak, yine rahatlatma eğitimlerinden biri olan kas gevşetme egzersizleriyle kişiye daha uzun süreli rahatlatma imkanı sunulmuş olur (Prochaska ve Norcross, 2014).

Maruz bırakma tedavisine destek amaçlı birçok bilişsel strateji de TSSB tedavisinde kullanılmaktadır. Yapılan bazı araştırmalar insanların travmayla baş etmeye yönelik inançlarını destekleyen müdahale çalışmalarının gayet etkili olduğunu göstermiştir (Keane, Marshall ve Taft, 2006).

Uzun süreli maruz bırakma yönteminin TSSB'de etkili bir tedavi yöntemi olduğunu gösteren araştırma bulguları mevcuttur (Schnurr ve ark., 2007). Örneğin askerlik yapmış olan kadınların katılımcı olarak seçildiği bir araştırmada katılımcılar iki gruba ayrılmıştır. Birinci grup, 90 dakikalık tedavi seanslarına on kez katılan kadınlardan oluşmaktadır. Diğer grup ise, hayatlarındaki güncel sorunlara odaklanan tedavi seanslarına katılan kadınlardır. Bu iki örneklem birbiriyle karşılaştırıldığında, birinci gruptaki TSSB tanı ölçütlerine uyan kadınların sayısının düştüğü ve bu kadınlarda tanı belirtilerinin azaldığı görülmüştür.

Her tedavi yönteminde olduğu gibi bu tedavi yönteminin de olumsuz yönleri bulunmaktadır. Uzun süreli maruz bırakma terapisinde yaşanan ve sıkça rastlanan sorunlardan biri, danışanın terapiden çekilme oranının diğer psikoterapi yaklaşımlarına oranla daha yüksek olmasıdır. Hiç kuşku yok ki bu problemin bir numaralı sebebi, TSSB yaşayanlar açısından düşünüldüğünde, travma yaratıcı anılara maruz bırakılıyor olmak onlar için çok zor bir deneyimdir (Demiralp ve Oflaz, 2007).

TSSB tedavisinin daha da iyileştirilmesi ve etkisinin artırılması için çalışmalar yapılmaktadır. Ehlers, Clark, Hackmann, Mcmanus ve Fennell (2005), TSSB bilişsel modeline dayanan yeni bir tedavi yöntemi geliştirmiştir. Bu yeni yaklaşıma göre, travma sürecini yaşamış insanlar başlarına gelenleri ciddi ve bir çeşit tehdit olarak algıladıkları zaman TSSB kalıcı bir hal almaktadır. Böyle bir durumda bilişsel TSSB tedavisi, travmaya ya da travmaya yönelik aşırı olumsuz değerlendirmeleri değiştirmeye odaklanmalıdır. Ayrıca, travmaya dair anılar tekrar canlandığında danışanın yaşamış olduğu tehlike duygusunu azaltmaya ve problemleri bilişsel davranış stratejilerini ortadan kaldırmaya yönelik uygulamalar yapılmalıdır. Yapılan bir çalışma (Tokgünaydın ve Sütçü, 2016) 3 aylık tedavi süreci sonucunda, yeni yöntemle uygulanan bilişsel terapi alan 14 danışandan 10'unda TSSB tanı belirtilerine artık rastlanmadığını göstermiştir. Ayrıca bu 10 hastanın 9'unda işlevselliğin yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Tüm bunlara

ek olarak tedavi sayesinde danışanların sahip oldukları kazanımlar, terapinin sona ermesini izleyen 6 ay boyunca da kalıcılığını sürdürmüştür.

Bunlara ek olarak, çocukluk dönemi cinsel istismar ve tecavüze maruz kalmış mağdurların kendini suçlama eğilimlerine yönelik bilişsel süreçlerini hedef alan müdahale programları geliştirilmiştir (Chard, 2005). Bu müdahale programlarının özellikle mağdurlardaki suçluluk duygusunu azaltmada faydalı olduğu görülmüştür. Öncü niteliğindeki veriler bilişsel davranışçı terapilerin gelecek vaat ettiğini bize göstermektedir.

SONUÇ

DSM-IV' e göre, kişide TSSB oluşumuna sebep olabilecek durumlar; askeri çatışmaya katılmak, cinsel, fiziksel, kişisel saldırıya veya gaspa uğramak, işkence görmek, savaş sırasında esir düşmek veya toplama kamplarında bulunmak, doğal veya insan kaynaklı felaketlere maruz kalmak, ciddi trafik kazasına veya kişinin yaşamını tehdit edici bir hastalık tanısı almış olmak şeklinde sıralanabilir. Çocuklar için ise, içeriğinde korku, dehşet veya yaralanma olmasa bile, çocuğun gelişimsel düzeyine uygun olmayan cinsel deneyimlere maruz kalma çocuk için travma olarak nitelendirilebilir. Ciddi bir yaralanmaya, başka bir kişinin vahşice öldürülmesine, başka birinin geçirmiş olduğu kazaya tanık olmasının yanı sıra birinin savaşta yaralanmasına, ölü bir insan ya da insan bedeninin bir parçasını görmesi de travmatik olay kapsamına dahil edilmektedir. Ayrıca sadece bu olaylara bire bir şahit olmak değil, bunların bir başkası tarafından görülüp başka kişi veya kişilere aktarması da travmatik olay olarak kabul edilmektedir. Yakın arkadaş veya aile üyelerinden birinin ölümü, kazaya veya travmaya maruz kalmış olduğunun öğrenilmesi de TSSB oluşturabilecek durumlar olarak kabul edilmektedir. Eğer travmatik olay insan kaynaklı ise, hastalığın hem gelişme riski hem de hastalığın şiddeti ve süresi daha fazla olmaktadır. Tüm bunlara rağmen, aynı travmatik olayı yaşamış insanların hepsinin TSSB belirtilerini göstermemektedirler. Benzer bir şekilde, olağan gibi görünen ya da birçok insan için felaket gibi görünmeyen bazı durum veya olaylar, bahsedilen olay veya durumun kişi için öznel bir anlam ifade etmesi nedeniyle de TSSB'una sebep olabilmektedir (Kaplan, Sadock ve Grebb, 1994). Travmanın kişi için öznel anlamını belirleyen en kritik etkenin, kişinin yaşamının erken evrelerinde deneyimlemiş olduğu yaşam olayları veya sorunları olduğu düşünülmektedir (Burgess, Hartman ve Clements, 1995). Travma deneyimlerinin şiddeti, travma öncesi, sırası veya sonrası ile ilgili birçok neden, bireyin travmatik olay karşısındaki öznel duyarlılığını ve tepkisini etkilediği gibi var olan başa çıkma becerilerini de etkilemektedir (Baysak, 2010). Ayrıca duygular ve TSSB arasındaki ilişkiyi ele alacak olursak, umutsuzluk duygusunun TSSB ile pozitif, travma sonrası büyüme ile de negatif yönde bir ilişki olduğu görülmüştür (Dürü, 2006).

Olay türünün kaza, doğal afet, çatışma veya yakın kaybı olup olmaması, TSSB belirtileri ve travma sonrası büyüme düzeyiyle ilişkili olduğunu gösteren literatür bulgularına rastlanmıştır (Lee ve Young, 2001; Linley ve Joseph, 2004). Açıklamak gerekirse, savaş veya çatışma gibi şiddet içerikli olaylara katılan kişilerin, doğal afete maruz kalan kişilere kıyasla daha fazla TSSB belirtileri sergiledikleri, bunlara ek olarak, doğal afete veya çatışmaya katılan kişiler, kaza geçirmiş kişilerle karşılaştırıldıklarında, doğal afete ve çatışmaya maruz kalan kişilerin daha fazla travma sonrası büyüme gerçekleştirdikleri bulunmuştur. Ayrıca travmatik olayın şiddetinin ve sonrasında ortaya çıkan olumsuzlukların TSSB'yi yordadığı bulunmuştur (Brewin, Andrews ve Valentine, 2000; Kılıç, 2003). Olayın şiddetinin TSSB belirtileriyle olan ilişkisi, farklı travma türlerinin kişiler üzerinde farklı sıkıntı ve problemlere yol açtığı bilgisiyle bilim insanları tarafından desteklenmektedir (Lee ve Young, 2001).

TSSB'nin prevelansına yönelik yapılan araştırmalarda TSSB'nin yaşam boyu görülme oranı %1-14 arasında değiştiği gözlenmiştir (Helzer, Robins ve Mcevoy, 1987; Kessler, Sonnega ve Bromet, 1995). Bu oranı cinsiyetlere indirgeyecek olursak, erkeklerde %5 ile %6 arasında olduğunu, kadınlarda ise %10 ile %14 arasında değiştiğini görebilmek mümkündür (Şalcıoğlu, 2001). Farklı araştırmacılar bu konuda farklı oranlar belirtmektedirler; Toplum içinde genel yaygınlığını ele alan çalışmalarda %1,3 - %9,2 oranlar arasında olduğu bulunmuştur (Kessler, Sonnega ve Bromet, 1995; Perkonig, Kessler, Storz ve Wittchen, 2000).

TSSB ve cinsiyet arasındaki ilişki hakkında elde edilen literatür bulgularına göre, TSSB belirtilerini inceleyen araştırmalarda, kadınların yaşamış oldukları travmatik yaşam olaylarına karşı erkeklere göre daha kırılgan olabilecekleri rapor edilmiştir (Bryant ve Harvey, 2003; Overbeek, Vermetten ve Griez, 2001; Resick, 2001). Aynı şekilde, kadınların çocukluk çağında yaşamış oldukları travmatik olaylar sonrasında geliştirdikleri hassasiyet, cinsiyet farkının oluşmasında önemli bir etken olduğu araştırmacılar tarafından belirtilmektedir (Brewin, Andrews ve Valentine, 2000). Travma sonrası büyüme konusunda ise kadınların daha ok büyüme rapor ettiklerini gösteren araştırma bulguları bulunmaktadır (Park, Cohen ve Murch, 1996; Tedeschi ve Calhoun, 1996; Weiss, 2002).

Cinsiyetin yanı sıra, kişinin yaşı ve karşılaştığı olay sayısı kişinin dayanıklılığı ve sağlamlığı ile ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla kişinin TSSB geliştirip geliştirmeyeceği, dayanıklılığı ve sağlamlığı ile negatif yönde ilişkisi olduğu bulunmaktadır (Gold ve ark., 2000; Tedeschi, 2002). Birçok araştırma bulguları da travmatik olay sırasında, kişinin yaşının TSSB geliştirip geliştirmeyeceği konusunda bir risk faktörü olduğunu göstermektedir (Brewin, Andrews ve Valentine, 2000; Davis ve ark., 1998; akt, Linley ve Joseph, 2004).

Bahsedilen değişkenlerin yanı sıra, sosyal destek ve TSSB arasındaki ilişki üzerinde durulan bir konudur. Ancak yapılan alan yazın taraması sonucunda sosyal destekle TSSB arasında çelişkili bulgulara rastlanmıştır. Sosyal

destek ile TSSB arasında pozitif ilişki olduğunu gösteren araştırma bulguları bulunmaktadır (Jankowski ve ark., 2004). Pengilly ve Dowd (2000), sosyal desteğin, kişilerin karşılaştıkları stres düzeyleri ne kadar olursa olsun, yüksek düzeyde sosyal desteğe sahip olmanın kişileri depresif duygular yaşamlarına karşı tampon görevi gördüğünü belirtmişlerdir. Jankowski ve ark. (2004), TSSB belirtileri ve sosyal destek arasında pozitif ilişki bulan bir başka araştırmacıdır. Bu kişiler kendi araştırma bulgularını, stres düzeyi artan kişilerin daha çok sosyal destek arayışı içinde olacakları şeklinde yorumlamışlardır. Tüm bu bulguların aksine; alınan sosyal desteğin kişideki TSSB belirtileri azalttığını gösteren araştırmaların aksine (Dirkzwager, Bramsen ve Ploeg, 2003; Stephens, Long ve Miller, 1997), bazı araştırmacılar ise tam tersi bulgular elde etmişlerdir (Gold ve ark., 2000; Karancı ve ark., 1999). Sosyal desteğin, TSSB belirtilerini ve ayrıca travma sonrası büyümeyi de yordamadığını gösteren araştırma bulgularına rastlanmıştır (Dürü, 2006).

Alan yazında rastlanan bulgular, dış kontrol odağına sahip olan bireylerin daha fazla TSSB belirtileri sergilediklerini göstermektedir (Brown, Mulhern ve Joseph, 2002; Ginzburg, Solomon, Dekel ve Neria, 2003). Çünkü bu kişiler yaşadıkları travmatik olayları dış etmenlere bağladıkları ve olayı anlatırken dış kaynaklı tanımlamalar yaptıklarından dolayı gerçekleştirdiği düşünülmemektedir. Dolayısıyla kişiler yaşadıkları olay karşısında etkin bir başa etme stratejisi kullanma konusunda da güçlük çekiyor olabilir. Araştırma bulguları da bu çıkarımı doğrular nitelikte. Brown, Mulhern ve Joseph (2002), yapmış oldukları araştırma sonucuna göre, dış kontrol odağına sahip olan kişilerin, kaçınmacı problem çözme stillerini daha fazla kullandıklarını belirtmişlerdir. Dış kontrol odağı ile ilgili bir diğer bulgu ise, sahip olunan dış kontrol odağının, kişilerde öğrenilmiş çaresizlikle ilişkili olabileceği düşünülmektedir (Ginzburg, Solomon, Dekel ve Neria, 2003).

Disosiyasyonun TSSB belirtilerini yordadığını ve disosiyasyonu TSSB kuramlarının merkezine konulduğunu gösteren bulgular bulunmaktadır (Bryant ve Harvey, 1997; Van der Kolk, 1996). Bunlara ek olarak Horowitz'in (1986)'da disosiyasyonun TSSB geliştirmede bir risk faktörü olarak değerlendirilmesinin eksik olabileceğine ve bu süreç içerisinde uyuma yönelik doğal bir tepki gibi ele alınması gerektiğine vurgu yapmıştır.

TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Yapılan alan yazın taraması, Türkiye'de konuyla ilgili yürütülen çalışmaların yetersizliğini göz önüne sermektedir. Örneğin, Türkiye yakın tarihinde terörist saldırılarına maruz kalmış bir ülke olmasına rağmen, meydana gelen saldırıların kişiler üzerinde nasıl bir psikolojik etkiye sebep olduğuna dair yapılmış çok az sayıda araştırmaya rastlanmıştır. Ayrıca yine Türkiye'de TSSB'nin epidemolojisi konusunda da yeterli sayıda çalışmaların yapılmadığı düşünülmektedir. Yapılmış olan sınırlı sayıdaki çalışmalarda genel olarak deprem sonrası TSSB oranını belirtmektedir.

TSSB tanısı koyabilmek için yaşanmış travmatik olay dışında geçerli ve objektif olan, ampirik yöntemlerle ölçülebilen yollar tanımlanmamıştır. Bu nedenle TSSB'nin hem psikolojik hem de biyolojik faktörlerini ele alırken daha geniş bir pencereden bakılmalı ve esnek bir tutumla yaklaşılması gereklidir (Geyran, 1995).

TSSB ve nörobiyolojik faktörleri ele alacak olursak bu konudaki bulgular biraz karmaşık olduğu, buna rağmen araştırmacılar TSSB ilişkili olan biyolojik faktörler üzerinde araştırmalarını sürdürdükleri görülmüştür.

Yapılan literatür taraması sonucunda gözlemlenen bir diğer eksiklik ise, medeni durumun TSSB ilişki konusunda az sayıda araştırma bulgusuna rastlanmıştır. Bu nedenle bireysel faktörler konusunda kişinin medeni durumunun, onun TSSB geliştirip geliştirmeyeceği konusunda ne gibi etkileri olabileceğine dair daha çok araştırmalara ihtiyaç duyulduğu düşünülmektedir. Bunlara ek olarak, kişinin cinsiyeti, yaşı, ve karşılaştıkları travmatik olay sayısı travmatik olaylara karşı vermiş oldukları tepkilerle doğrudan ilişkili olmadığını belirten çalışmalar bulunmaktadır. Bu hususta kritik olan ve dikkat edilmesi gereken şey, travmatik olaylara maruz kalmış kişiler hakkında çalışmalar yaparken olabildiğince her cinsiyetten ve her yaşta insana yer vermenin gelecek çalışmalara olumlu katkısının olabileceği düşünülmektedir. Aynı travmatik olaya maruz kalmış kişilerden bazıları umutsuzluk yaşarken bazıları neden TSSB geliştirdikleri, bazı kişilerin ise neden büyüme gerçekleştirdikleri konusunda bilişsel süreçlerin ve kişilik özelliklerin ele alındığı boylamsal çalışmalar yapılabilir.

Henüz literatürde travma sonrası kişiye sağlanan sosyal destek ile travma sonrasında kişide gözlemlenen travma sonrası büyüme arasındaki ilişkiyi açıklayan net araştırma bulgularının olmadığı düşünülmektedir. Bu nedenle sosyal desteğin niteliğini ele alan geniş çaplı bilimsel araştırmalara ihtiyaç duyulabilir.

Travma sonrası büyümenin kişinin yaşı, yaşadığı travmatik olay sayısı ve travma sonrası belirtileri ile ilgili gelişikili bulgulara rastlanmıştır. Bazı araştırma sonuçları bu kriterlerin birbiriyle ilişkili olduğunu yönündeyken, bazı araştırmalar ise herhangi bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. Bu nedenle gelecek çalışmalarda travma sonrası büyüme konusunda daha kapsamlı çalışmalar yapılabilir.

TSSB'nin tedavisi konusunda en çok kullanılan tedavi yöntemlerinden biri olan maruz bırakma yöntemi geliştirilmesi gereken önemli bir tedavi yöntemi olduğu düşünülmektedir. Gün geçtikçe gelişen teknolojiyle birlikte bilgisayar

similasyonları ve sanal gerçeklikler sayesinde maruz bırakma tedavisinin kullanım yaygınlığı artırılabilir ve daha çok insana ulaşması sağlanabilir.

KAYNAKÇA

1. Abenhaim, L., Dab, W. ve Salmi, L.R. (1992). Study of civilian victims of terrorist attacks.
2. Journal of Clinical Epidemiology, 45, 103-109.
3. Adıbelli, D. Posttraumatic Stress Disorder Among Veterans and Well-Being: What Can Nurses Do about It?. Recent Advances in Health Sciences, 14.
4. Arıkan, G. (2007). Prevalence of traumatic events and determinants of posttraumatic growth in university students. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
5. American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental disorders. (DSM- IV), (1994), Washington DC: American Psychiatric Association.
6. Barrett, D. H., Green, M. L. ve Morris, R. (1996). Cognitive functioning and posttraumatic stress disorder. American Journal of Psychiatry, 153(11), 1492-1494.
7. Barrett, T. W., ve Mizes, J. S. (1988). Combat level and social support in the development of posttraumatic stress disorder in Vietnam veterans. Behavior Modification, 12(1), 100- 115.
8. Başoğlu, M. (1992). Psikolojik Travma Sonrası Stres Hastalığı - Psikobiyolojik Kuramlar. Tedavi ve Yeni Gelişmeler ve Güncel Konular. Türk Psikiyatri Dergisi, 3(1), 9-21.
9. Basoglu, M., Jaranson, J. M., Mollica, R., ve Kastrup, M. (2001). Torture and mental health. The mental health consequences of torture (s. 35-62). Springer US.
10. Battal, S. ve Özmenler, N. Posttravmatik stres bozukluğu ve akut stres bozukluğu. (Ed.). (1997). Psikiyatri Temel Kitabı. Ankara: Hekimler Yayın Birliği.
11. Bayraktar, S. (2008). Kanser hastalarında travma sonrası gelişim olgusunun ve etkileyen faktörlerin incelenmesi. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
12. Baysak, E. (2010). Acil ve yoğun bakım çalışanlarında travma sonrası stres bozukluğu, stresle başa çıkma tarzları, tükenmişlik ve ilişkili etkenler (Yayınlanmamış uzmanlık tezi). Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara.
13. Berger, R. (2015). Stress, trauma, and posttraumatic growth (1. Baskı). Basım Yeri: Routledge.
14. Bolu, A., Erdem, M. ve Öznur, T. (2014). Travma sonrası stres bozukluğu. The American Journal of Clinical Investigation, 8(2), 98-104
15. Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? American Psychologist, 59, 20-28.
16. Boscarino, J. A. (2006). Posttraumatic stress disorder and mortality among U.S. Army veterans 30 years after military service. Annals of Epidemiology, 16(4), 248-256.
17. Bradley, R., Greene, J., Russ, E., Dutra, L. ve Westen, D. (2005). A multidimensional meta- analysis of psychotherapy for PTSD. American Journal of Psychiatry, 162, 214-227.
18. Breslau, N., Chilcoat, H. D., Kessler, R. C. ve Davis, G. C. (1999). Previous exposure to trauma and PTSD effects of subsequent trauma: Results from the Detroit Area Survey of Trauma. American Journal of Psychiatry, 156, 902-907.
19. Breslau, N., Davis, G. C. ve Andreski, P. (1997). Sex differences in posttraumatic stress disorder. Archives General Psychiatry Journal, 54(11), 1044-1048.
20. Breslau, N., Davis, G. C. ve Andreski, P. (1991). Traumatic events and posttraumatic stress disorder in an urban population of young adults. Archives General Psychiatry Journal, 48(3), 216-222.
21. Breslau, N., Kessler, R. C., Chilcoat, H. D., Schultz, L.R., Davi G. C. ve Andreski, P. (1998) Trauma and posttraumatic stress disorder in the community; the 1996 detroit area survey of trauma. Archives of General Psychiatry Journal, 55, 626-632.
22. Breslau, N., Chase, G. A., ve Anthony, J. C. (2002). The uniqueness of the DSM definition of post-traumatic stress disorder: implications for research. Psychological Medicine, 32(04), 573-576.
23. Breslau, N., Lucia, V. ve Alvalora, G. F. (2006). Intelligence and other predisposing factors in exposure to trauma and posttraumatic stress disorder: A follow-up study at age 17 years. Archives of General Psychiatry, 63, 1238-1245.
24. Brewin, C. R., Andrews, B. ve Valentine, J. D. (2000). Metaanalysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 68, 748-766.
25. Brewin, C. R. ve Holmes, E. A. (2003). Psychological theories of posttraumatic stress disorder. Clinical Psychology Review, 23, 339-376.
26. Brewin, C. R., Rose, S., Andrews, B., Green, J., Tata, P., Mcevedy, C. ve Foa, E. B. (2002). Brief screening instrument for post-traumatic stress disorder. The British Journal of Psychiatry, 181(2), 158-162.
27. Briere, J., Scott, C. ve Weathers, F. (2005). Peritraumatic and persistent dissociation in the presumed etiology of PTSD. American Journal of Psychiatry, 162, 2295-2301.

28. Brown, J., Mulhern, G. ve Joseph, S. (2002). Incident-related stressors, locus of control, coping, and psychological distress among firefighters in Northern Ireland. *Journal of Traumatic Stress*, 15(2), 161-168.
29. Bryant, R. A. ve Harvey, A. G. (1997). Acute stress disorder: A critical review of diagnostic and theoretical issues. *Clinical Psychology Review*, 17, 757-773.
30. Bryant, R. A. ve Harvey, A. G. (2003). Gender differences in the relationship between acute stress disorder and posttraumatic stress disorder following motor vehicle accidents. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 37, 226-229.
31. Burgess, A. W., Hartman C. R. ve Clements P. T. (1995). Biology of memory and childhood trauma. *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 50(294-305).
32. Butcher, J. N. Mineka, S. ve Hooley, J. M. (2013). Anormal psikoloji (1). (O. Gündüz , Çev.) Basım Yeri: Kaknüs Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 2011).
33. Cadell, S., ve Sullivan, R. (2006). Posttraumatic growth and HIV bereavement: Where does it start and when does it end?. *Traumatology*, 12(1), 45.
34. Chard, K. M. (2005). An evaluation of cognitive processing therapy for the treatment of posttraumatic stress disorder related to childhood sexual abuse. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73, 965-971.
35. Coffman, S. (1996). Parents' struggles to rebuild family life after hurricane Andrew. *Issues in Mental Health Nursing*, 17(4), 353-367.
36. Cortina, L. M., ve Kubiak, S. P. (2006). Gender and posttraumatic stress: sexual violence as an explanation for women's increased risk. *Journal of Abnormal Psychology*, 115(4), 753.
37. Creamer, M., Burgess, P. ve McFarlane, A. C. (2001). Posttraumatic stress disorder: Findings from the Australian national survey of mental health and well-being. *Psychological Medicine*, 31, 1237-1247.
38. Davidson, J.R.T., Hughes, D. ve Blazer, D.G. (1991). Posttraumatic stress disorder in the community: an epidemiological study. *Psychological Medicine* 21, 713-721.
39. De Kloet, C. S., Vermetten, E., Heijnen, C. J., Geuze, E., Lentjes, E. G., ve Westenberg, H. G. (2007). Enhanced cortisol suppression in response to dexamethasone administration in traumatized veterans with and without posttraumatic stress disorder. *Psychoneuroendocrinology*, 32(3), 215-226.
40. De Kloet, C. S., Vermetten, E., Geuze, E., Kavelaars, A., Heijnen, C. J. ve Westenberg, H. G. (2006). Assessment of HPA-axis function in posttraumatic stress disorder: pharmacological and non-pharmacological challenge tests, a review. *Journal of psychiatric research*, 40(6), 550-567.
41. Demiralp, M., ve Oflaz, F. (2007). Bilişsel-davranışçı terapi teknikleri ve psikiyatri hemşireliği uygulaması. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 8, 132-139.
42. Dirkzwager, A. J., Bramsen, I. ve Van der Ploeg, H. M. (2003). Social support, coping, life events, and posttraumatic stress symptoms among former peacekeepers: a prospective study. *Personality and Individual Differences*, 34, 1545-1559.
43. Doruk, A. (1998). Travma sonrası stres bozukluğunda etiyolojik faktörlerin araştırılması (Yayınlanmamış uzmanlık tezi). Genel Kurmay Başkanlığı Gülhane Askeri Tıp Akademisi Askeri Tıp Fakültesi Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı Başkanlığı, Ankara.
44. Dougall, A. L., Herberman, H. B., Delahanty, D. L., Inslicht, S. S., ve Baum, A. (2000). Similarity of prior trauma exposure as a determinant of chronic stress responding to an airline disaster. *Journal of consulting and clinical psychology*, 68(2), 290.
45. Dunmore, E., Clark, D. M., ve Ehlers, A. (2001). A prospective investigation of the role of cognitive factors in persistent posttraumatic stress disorder (PTSD) after physical or sexual assault. *Behaviour research and therapy*, 39(9), 1063-1084.
46. Dürü, Ç. (2006). Travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümenin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi ve bir model önerisi (Yayınlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
47. Ehlers, A., Clark, D. M., Hackmann, A., McManus, F. ve Fennell, M. (2005). Cognitive therapy for post-traumatic stress disorder: development and evaluation. *Behaviour research and therapy*, 43(4), 413-431.
48. Ehlers, A., Mayou, R. A. ve Bryant, B. (1998). Psychological predictors of chronic posttraumatic stress disorder after motor vehicle accidents. *Journal of Abnormal Psychology*, 107, 508-519.
49. Engdahl, B., Dikel, T. N., Eberly, R. ve Blank, A. (1997). Posttraumatic stress disorder in a community group of former prisoners of war: A normative response to severe trauma. *American Journal of Psychiatry*, 154, 1576-1581.
50. Epstein, R. S., Fullerton, C. S., ve Ursano, R. J. (1998). Posttraumatic stress disorder following an air disaster: a prospective study. *American Journal of Psychiatry*, 155(7), 934-938.
51. Erden, G. ve Gürdil, G. (2009). Savaş yaşantılarının ardından çocuk ve ergenlerde gözlenen travma tepkileri ve psiko-sosyal yardım önerileri. *Türk Psikoloji Yayınları*, 12(24), 1-13.

52. Erbes, C., Westermeyer, J., Engdahl, B., ve Johnsen, E. (2007). Post-traumatic stress disorder and service utilization in a sample of service members from Iraq and Afghanistan. *Military medicine*, 172(4), 359-363.
53. Eşsizöğlü, A., Yaşan, A., Bülbül, İ., Önal, S., Yıldırım, E. A., ve Aker, T. (2009). Bir terörist saldırı sonrasında travma sonrası stres bozukluğu gelişimini etkileyen risk faktörleri. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 20(2), 118-26.
54. Evans, L. (1988). Risk of fatality from physical trauma versus sex and age. *Journal of Trauma and Acute Care Surgery*, 28(3), 368-378.
55. Everly, G. S. ve Mitchell, J.T. (2001). America under attack: the 10 commandments of responding to mass terrorist attack. *International Journal of Emergency Mental Health and Human*, 3, 133-135.
56. Foa, E. B. (2006). Psychosocial therapy for posttraumatic stress disorder. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 67(2), 40-45.
57. Foa, E. B., ve Rauch, S. A. (2004). Cognitive changes during prolonged exposure versus prolonged exposure plus cognitive restructuring in female assault survivors with posttraumatic stress disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72(5), 879.
58. Frank, G., Njenga, F.G. ve Nicholls, P.J. (2004). Post-traumatic stress after terrorist attack: psychological reactions following the US embassy bombing in Nairobi. *The British Journal of Psychiatry*, 185, 328-333.
59. Gabriel, R., Ferrando, L. ve Corto'n, E.S. (2007). Psychopathological consequences after a terrorist attack: An epidemiological study among victims, the general population, and police officers. *European Psychiatry*, 22, 339-346.
60. Galea, S., Ahern, J. ve Resnick, H. (2002). Psychological sequelae of the September 11 terrorist attack in New York City. *The New England Journal of Medicine*, 346, 982-987.
61. Galea, S., Nandi, A. ve Vlahov, D. (2005). The epidemiology of post-traumatic stress disorder after disasters. *Epidemiologic Reviews*, 27, 78-91.
62. Garakani, A., Hirschowitz, J., ve Katz, C. L. (2004). General disaster psychiatry. *Psychiatric Clinics of North America*, 27(3), 391-406.
63. Geyran, P. Ç. (1995). Travma Sonrası Stres Bozukluğu ile ilişkili Nörobiyolojik Kanıtlar Düşünen Adam, 8 (1), 9-18.
64. Ginzburg, K. , Solomon, Z, Dekel, R. ve Neria, Y. (2003). Battlefield functioning and chronic PTSD: associations with perceived self efficacy and causal attribution. *Personality and Individual Differences*, 34, 436-476.
65. Gilbertson. M. W., Shenton, M. E., Ciszewski, A., Kasai, K., Lasko, N. B., Orr, S. P. ve Pitman, R. K. (2002). Smaller hippocampal volume predicts pathological trauma. *Nature Neuroscience*, 5, 1242-1247.
66. Gold, P. B., Engdahl, B. E, Eberly, R. E, Blake, R. J., Page, W. F. ve Freuh, B. C. (2000). Trauma exposure, resilience, social support, and PTSD construct validity among former prisoners of war. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*. 35, 36-42.
67. Hammond, K. W., Scurfield, R. M. ve Risse S. C. (1993). Post-traumatic stress disorder. *Current Psychiatric Therapy*. 16, 626-632.
68. Helzer, J. E., Robins, L. N. ve McEvoy, L. (1987). Post-traumatic stress disorder in the general population. Findings of the epidemiologic catchment area survey. *The New England Journal of Medicine*. 317, 1630-1634.
69. Hoge, C. W., Castro, C. A., Messer, S. C., McGurk, D., Cotting, D. I., ve Koffman, R. L. (2004). Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *The New England Journal of Medicine*, 351(1), 13-22.
70. Horowitz, M. J. (1986). Stress-response syndromes: A review of posttraumatic and adjustment disorders. *Psychiatric Services*, 37(3), 241-249.
71. İzci, Y. ve Erbaş, Y. C. (2015). Hipokampus: Yapısı ve Fonksiyonları.
72. Jankowski, M. K., Schnurr, P. P., Adams, G. A., Green, B. L, Ford, J. D. ve Friedman, M. J. (2004). A mediational model of PTSD in World War II veterans exposed to mustard gas. *Journal of Traumatic Stress*, 4, 303-310.
73. Kadushin, C., Boulanger, G. ve Martin, J. (1981). Medical and psychiatric treatment policy and practice in Vietnam. *Journal of Social Issues*, 50, 180-192.
74. Karancı, A. N., Alkan, N., Alsit, B., Sucuoglu, H. ve Balta, E. (1999). Gender differences in psychological distress, coping, social support and related variables following the 1995 Dinar (Turkey) earthquake. *North American Journal of Psychology*, 1, 189-204.
75. Kaplan, H. I., Sadock, B. J. ve Grebb, J.A. Kaplan and Sadock's synopsis of pschiatry (7.baskı) içinde (s. 606-611). Baltimore: Williams and Wilkins.
76. Keane, T. M., Marshall, A. D. ve Taft, C. T. (2006). Posttraumatic stress disorder: Etiology, epidemiology, and treatment outcome. *Annual Review of Clinical Psychology*, 2, 161-197.

77. Keane, T. M., Zimering, R. T., ve Caddell, J. M. (1985). A behavioral formulation of posttraumatic stress disorder in Vietnam veterans. *Behavior Therapist*, 8(1), 9-12.
78. Keskin, G. S. (2013). Travmatik bir yaşantı olarak boşanma: Aile içi şiddet, travmatik stres ve sosyal desteğin travma sonrası büyüme ile ilişkisi (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
79. Kessler, R. C., Berglund, P., Demler, O., Jin, R., Merikangas, K. R., ve Walters, E. E. (2005). Lifetime prevalence and age-of-onset distributions of DSM-IV disorders in the National Comorbidity Survey Replication. *Archives of General Psychiatry*, 62(6), 593-602.
80. Kessler, R. C., Sonnega, A. ve Bromet, E. (1995). Posttraumatic stress disorder in the National Comorbidity Survey. *Archives of General Psychiatry*, 52(12), 1048-1060.
81. Keane, T. M., Zimering, R. T. ve Caddell, J. (1985). A behavioral formulation of posttraumatic stress disorder in Vietnam veterans. *The Behavior Therapist*, 8, 9-12.
82. Kılıç, C. (2003). Ruhsal travma sonrası stres bozukluğu gelişiminin belirleyicileri: Bir gözden geçirme. Psikolojik travma ve sonuçları. Ed. T. Aker ve M. E. Önder. İstanbul: 5US Yayınları.
83. Kılıç, C. ve İnci, F. (2008). Depremzedelerde Ruh Sağlığı Hizme Kullanımı: 1999 Depremlerinin Sonuçları.
84. Kılıçoğlu, A. (2007). Stres ve Beyindeki Etkileri: Bir Gözden Geçirme. *New Symposium Journal*, 45(3), 134-140.
85. Koenen, K. C., Moffitt, T. E., Poulton, R., Martin, J. ve Caspi, A. (2007). Early childhood factors associated with the development of post-traumatic stress disorder: Results from a longitudinal birth cohort. *Psychological Medicine*, 37(2), 181-192.
86. Köroğlu, E. (2013). DSM-5 Tanı Ölçütleri (2). Ankara: Hekimler Yayın Birliği.
87. Kramer, R. A., Warner, V., Olfson, M., Ebanks, C. M., Chaput, F., ve Weissman, M. M. (1998). General Medical Problems Among the Offspring of Depressed Parents: A 10- Year Follow-up. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 37(6), 602-611.
88. Kring, A. M., Johnson, G. D. ve Neale, J. (2015). Anormal Psikolojisi. (M. Şahin, Çev.) Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık. (Orijinal çalışma basım tarihi 2014)
89. Kudler, H., Davidson, J. ve Meador, K. (1987). The DST and posttraumatic stress disorder. *The American Journal of Psychiatry*, 144(8), 1068-1071.
90. Labbate, L. A. ve Snow, M. P. (1992). Posttraumatic stress symptoms among soldires exposed to combat in persion gult. *Hospital and Community Psychiatry*, 43, 831-833.
91. Lee, D. ve Young, K. (2001). Post-traumatic stress disorder: Diagnostic issues and epidemiology in adult survivors of traumatic events. *International Review of Psychiatry*, 13, 150-158.
92. Lifton, R. J. (2005). Americans as survivors. *New England Journal of Medicine*, 352(22), 2263-2265.
93. Linley, P. A. ve Joseph, S. (2004). Positive change following trauma and adversity: A review. *Journal of Traumatic Stress*, 17, 11-21.
94. Liu, S., Liston, R. M., Joseph, K. S., Heaman, M., Sauve, R., Kramer, M. S., ve Maternal Health Study Group of the Canadian Perinatal Surveillance System. (2007). Maternal mortality and severe morbidity associated with low-risk planned cesarean delivery versus planned vaginal delivery at term. *Canadian Medical Association Journal*, 176(4), 455-460.
95. Marks, M., Yule, W., ve de Silva, P. (1995). Post-traumatic stress disorder in airplane cabin crew attendants. *Aviation, space, and environmental medicine*.
96. Mason, J. W., Giller, E. L. ve Kosten, T. R. (1986). Urinary freecortisol levels in posttraumatic stress disorder patients. *The Journal of Nervous and Mental Disease* 174(3), 145-149.
97. McFarlane, A.C. (1997). The Prevalence and Longitudinal Course of PTSD. *Annals New York Academy of Sciences*.
98. McNally, R. (2008). *Rand McNally 2008 Commercial Atlas & Marketing Guide*. Rand McNally.
99. Meewisse, M. L., Reitsma, J. B., De Vries, G. J., Gersons, B. P., ve Olf, M. (2007). Cortisol and post-traumatic stress disorder in adults. *The British Journal of Psychiatry*, 191(5), 387-392.
100. Nemeroff, C. B., Owens, M. J. ve Bissette, G. (1988). Reduced corticotropin releasing factor binding sites in the frontal cortex of suicide victims. *Archives of General Psychiatry Journal* 45(6): 577-579.
101. Norris, F.H., Friedman, M.J. ve Watson, P.J. (2002). 60,000 disaster victims speak: part I. An emprical review of the emprical literatüre, 1981-2001. *Psychiatry*, 65, 207-239.
102. Noyes, R. *The anxiety disorders*. New York, NY, USA; 1998.
103. Overbeek, T., Vermetten, E., ve Griez, E. J. L. (2001). Epidemiology of anxiety disorders. *An Introduction to Clinical Management and Research*, 3.
104. Ozer, E. J., Best, S. R., Lipsey, T. L. ve Weiss, D. S. (2003). Predictors of posttraumatic stress disorder and symptoms in adults: A meta-analysis. *Psychological Buletin*, 129(1), 52-73.
105. Özgen, F. ve Aydın, H. (1999). Travma Sonrası Stres Bozukluğu. *Klinik Psikiyatri*, 1, 34-41.

106. Park, C. L, Cohen, L. H. ve Murch, R. (1996). Assessment and prediction of stress related growth. *Journal of Personality*, 64, 71-105.
107. Pengilly, J. W. ve Dowd, E. T. (2000). Hardiness and social support as moderators of stress. *Journal of Clinical Psychology*, 56, 813-820
108. Perkonig, A. Kessler, R.C. Storz, S. ve Wittchen, H.U. (2000). Traumatic events and posttraumatic stress disorder in the community: prevalence, Risk factors and comorbidity. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 101, 46-59.
109. Perkonig, A., Pfister, H., Stein, M. B., Hofler, M., Lieb, R., Maercker, A. ve Wittchen, H. U. (2005). Longitudinal course of posttraumatic stress disorder and posttraumatic stress. *The American Journal of Psychiatry*, 162, 1320-1327.
110. Perrin, M. A., DiGrande, L., Wheeler, K., Thorpe, L., Farfel, M., ve Brackbill, R. (2007). Differences in PTSD prevalence and associated risk factors among World Trade Center disaster rescue and recovery workers. *The American Journal of Psychiatry*, 164(9), 1385-1394.
111. Prochaska, J.O. ve Norcross, J.C. (2014). Psikoterapi sistemleri (2. Baskı). İstanbul: Psikoterapi nstitüsü.
112. Ramsay, R. (1990). Invited review: post-traumatic stress disorder; a new clinical entity?. *Journal of Psychosomatic Research*, 34(4), 355- 365.
113. Redmond, D. E. ve Huang, Y. H. (1979). Current concepts. II. New evidence for a locus coeruleus norepinephrine connection with anxiety. *Life Science*, 25(26), 2149-2162.
114. Rothbaum, B. O., Hodges, L., Alarcon, R., Ready, D., Shahar, F., Graap, K. ve Baltzell, D. (1999). Virtual reality exposure therapy for PTSD Vietnam veterans: A case study. *Journal of Traumatic Stress*, 12(2), 263-271.
115. Schaefer, J. A., ve Moos, R. H. (1992). Life crises and personal growth. *Personal coping: theory, research, and application*. 149-170.
116. Schnurr, P. P., Friedman, M. J., Engel, C. C., Foa, E. B., Shea, M. T., Chow, B. K. ve Turner, C. (2007). Cognitive behavioral therapy for posttraumatic stress disorder in women: A randomized controlled trial. *Jama*, 297(8), 820-830.
117. Sharkansky, E. J., King, D. W., King, L. A., Wolfe, J., Erickson, D. J. ve Stokes, L. R. (2000). Coping with Gulf War combat stress: Mediating and moderating effects. *Journal of Abnormal Psychology*, 109, 188-197.
118. Shin, L. M., Rauch, S. L. ve Pitman, R. K. (2006). Amygdala, medial prefrontal cortex, and hippocampal function in PTSD. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1071, 67-79.
119. Solomon, S. D. (1986). Mobilizing social support networks in times of disaster. *Trauma and its wake*, 2, 232-263.
120. Southwick, S. M., Morgan, C. A. ve Darnell, A. (1995) Traumarelated symptoms in veterans of Operation Desert Storm: A 2-year follow-up. *The American Journal of Psychiatry*, 152(8), 1150-1155.
121. Stein, D. J., Ipser, J. C. ve Seedat, S. (2000). Pharmacotherapy for post traumatic stress disorder. *Cochrane Database of Systematic Review*, Issue 4.
122. Stephens, C., Long, N. ve Miller, I. (1997). The impact of trauma and social support on posttraumatic stress disorder: A study of New Zealand police officers. *Journal of Criminal Justice*, 25, 303-314.
123. Sungur, M. Z. (1999). İlkil Travma ve Sosyal Destek. *Klinik Psikiyatri*, 2(7), 105-108.
124. Şalcıoğlu, E. (2001). Travma sonrası stres bozukluğu: Amprik bulgular. *Psikolojik Travma Yazıları*, 6, 5US Yayınları.
125. Tedeschi, R. G. (2002). Posttraumatic growth: Clinical applications. C,allyna grubu. Türk Psikologlar Derneği: Ankara.
126. Tedeschi, R. G. ve Calhoun, L. G. (1996). The Post-Traumatic Growth Inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9, 455-471.
127. Tedeschi, R. G., ve Calhoun, L. G. (2004). " Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence". *Psychological Inquiry*, 15(1), 1-18.
128. Tedeschi, R. G., Park, C. L., ve Calhoun, L. G. (Ed.). (1998). *Posttraumatic growth: Positive changes in the aftermath of crisis*. Routledge.
129. Tokgünaydın, S., ve Sütcü, S. T. (2016). Travma Sonrası Stres Bozukluğunun Tedavisinde Bilişsel Davranışçı Grup Terapisinin Etkililiği: Sistematik Bir Gözden Geçirme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 8(1), 95-107.
130. Tolin, D. F. ve Foa, E. B. (2006). Sex differences in trauma and posttraumatic stress disorder: A quantitative review of 25 years of research. *Psychological Bulletin*, 132, 959-992.
131. Tural, Ü., Aker, T. ve Önder, E. (2004). PTSD and Comorbid Depression After The Marmara Earthquake; An Epidemiological Study. 4th International Congress of Disaster Psychiatry. Miami: US.
132. Van der Kolk, B. A., McFarlane, A. C. ve Weisaeth, L. (Ed.). (1996). *Traumatic stress. The effects of overwhelming experience on mind, body and society*. New York: Guilford Press.

133. Verger, P., Dab, W. ve Lamping, D.L. (2004). The psychological impact of terrorism: an epidemiologic study of posttraumatic stress disorder and associated factors in victims of the 1995-1996 bombings in France. *The American Journal of Psychiatry*, 161, 1384-1389.
134. Weierich, M. R. ve Nock, M. K. (2008). Posttraumatic stress symptoms mediate the relation between childhood sexual abuse and nonsuicidal self-injury. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 76(1), 39-44.
135. Weiss, T. (2002). Posttraumatic growth in women with breast cancer and their husbands: An intersubjective validation study. *Journal of Psychosocial Oncology*, 20, 65-80.
136. Widows, M. R., Jacobsen, P. B., Booth-Jones, M., ve Fields, K. K. (2005). Predictors of posttraumatic growth following bone marrow transplantation for cancer. *Health psychology*, 24(3), 266.
137. Yamato, T., Yamasaki, S. ve Misumi, Y. (2002). Modulation of the stress response by coffee: an in vivo microdialysis study of hippocampal serotonin and dopamine levels in rat. *Neurosci Lett*, 332(2), 87-90.
138. Yılmaz, B., ve Şahin, N. H. (2007). Posttraumatic stress symptoms and posttraumatic growth in rescue workers. *Türk Psikoloji Dergisi*, 22(59), 119-137.
139. Young, E. A., ve Breslau, N. (2004). Cortisol and catecholamines in posttraumatic stress disorder: an epidemiologic community study. *Archives of General Psychiatry*, 61(4), 394-401.

КРАТКИЙ ЭКСКУРС В ИСТОРИЮ СОЛЕДОБЫЧИ НА ОЗЕРЕ САСЫК-СИВАШ В КОНЦЕ XVIII - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Tatyana O. Skriabina

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, PhD of History, Associate Professor, Department of History and Law (Crimea)

E-mail: tartanen@yandex.ru

РЕЗЮМЕ

У статті здійснено короткий екскурс в історію солевидобутку на озері Сасик-Сиваш в кін. XVIII - поч. XX ст. Розкрито етапи становлення і розвитку Сакського соляного промислу.

Ключові слова: озеро, сіль, промисли, бета-каротин, Сасик-Сиваш.

РЕЗЮМЕ

В статье осуществлен краткий экскурс в историю соледобычи на озере Сасык-Сиваш кон. XVIII - нач. XX в. Раскрыты этапы становления и развития Сакского соляного промысла.

Ключевые слова: озеро, соль, промыслы, бета-каротин, Сасык-Сиваш.

ABSTRACT

The article provides a brief excursion of the history of salt mining on Sasyk-Sivash lake in the end of XVIII and the beginning of XX centuries.

The stages of formation and development of Saka salt farming are reviewed.

Keywords: lake, salt, crafts, beta-carotene, Sasyk-Sivash.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Озеро Сасык-Сиваш, довольно уникально, здесь добывают морскую соль. В мире насчитывается всего три подобных озера: в окрестностях Патагонии, Сан-Франциско и Красного моря. Когда-то очень давно это место представляло собой мелководный морской залив. Спустя годы, под действием ветра и частых зимних штормов, образовалась песчаная отмель, которая разделила море с заливом, что и привело к образованию соленого озера Сасык-Сиваш. Уникальные характеристики озера прячутся на его дне, что представляет собой лечебную грязь и содержит множество полезных микроэлементов, которые придают «выращиваемой» здесь соли столь ценные свойства. Одним из наиболее заметных и полезных веществ, входящих в состав местной соли, является бета-каротин, именно он придает ей столь необычный розовый оттенок и обеспечивает высокий уровень жизнедеятельности организма человека.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Соль добывалась из Сакского озера с незапамятных времен. Именно соль это самое полезное ископаемое и считается главным богатством озера, говорит его татарское название Тузлы, или Тузла, что означает «соленое». Сасык-Сиваш (гнилое) озеро в Епаториской группе озер, располагается на западе равнинно-степного Крыма, восточнее г. Евпатория. Существует легенда о том, что название водоема в переводе с крымско-татарского означает «зловонная грязь» [4, с. 34]. Издавна обитатели Тавриды ощущали сероводородные запахи, распространявшиеся на много километров в окрестностях, и удивлялись оригинальному цвету озера, отсюда второе название объекта – розовое. Этот гидроним в официальную документацию не включен. Большой глубиной озеро не отличается, зато оно может похвастаться самой внушительной на полуострове площадью 75,3 квадратных километров, площадь водосбора 1064 кв. км. Длина озера достигает 14 километров, наибольшая ширина 9 км., максимальная глубина 1,2 м. Вокруг этого соленого лимана локализируются села Орлянка, Прибрежное и Лиманное [2, с. 174].

П.С Паллас первый исследователь естественных богатств Крыма, говорил о Сакском озере как о естественном резервуаре соли. Этой своей роли оно обязано двум факторам – своей небольшой глубине, которая позволяла «выпариваться» естественным образом, и своему расположению: длинностью к центру полуострова с одной стороны и к крупному порту Евпатории с другой. Если Соль добываемая из северо-крымских соляных озер, могла перевозиться и перевозилась только по суше (главным образом на чумацких волах), соль Сакского озера транспортировалась водным способом в крупные потребительские центры – Стамбул, потом морем в Одессу [6, с. 22].

Именно добыча самосадочной соли, то есть осаждавшейся на дне озера естественным путем, и ее транспортировка по ближайшим окрестностям составляла главное занятие сакских поселян. В течении столетий технология добычи соли менялась очень мало.

Добывать соль здесь начали еще чумаки, которые везли ее в Киевскую, Черниговскую губернии, в Кременчуг и Черкассы, позже их вытеснила династия ханов Гереев. В период Крымского ханства озеро снабжало солью едва ли не все ханство, она также экспортировалась в Турцию [1; 8].

После присоединения Крыма к России Сакское озеро было одним из главных источников соли для всего юга России, при том, что оно не самое большое из крымских соляных озер. Создавая новую Россию, князь А. Потемкин в июне 1783 года предписывал: «Обозреть соляные озера, разведав все способы, в собрании и продаже соли наблюдаемые, И доход какой был при ханах и какой может иметь казна, определить цену на продаваемую соль 10 рублей за фуру, включая сюда пошлину». По его указу в целях облегчения соледобычи инженер Корсаков построил мосты при крымских соляных озерах, а для хранения соли оборудовал специальные помещения. Крымской солью, кроме местных жителей, снабжались также Екатеринославское наместничество, вся Украина и частично Белоруссия. На протяжении 60 лет соленые озера в районе города Саки принадлежали государству [6].

В 1834 году симферопольский врач Федор Мильгаузен обнаружил в рапе озера простейшие микроорганизмы красного цвета. Лабораторно ученые подтвердили, что в морской воде живет микроводоросль с красивым именем Дуналиелла «*Dunaliella Sallina*» солоноводная. Она сумела приспособиться к жестким условиям ультрасолёной воды и солнечной радиации научившись вырабатывать бета-каротин содержащий натуральный витамин А. На языке солеваров этот процесс называется «цветением», это значит, что идет активная садка соли, действительно, вблизи бассейнов возникает нежнейший запах фиалки [5, с. 3].

В 1858 году государство прекратило самостоятельную добычу соли. Вместе с этим изменился порядок ее добычи наряду с вывощкой самосадочной соли, появился и новый, более прогрессивный способ ее извлечения – бассейнный, основанный на том, что теперь «садка» соли осуществлялась не стихийно за счет усыхания озера, а производилась в специально сооруженных у берега бассейнах [6, с. 23].

Все берега озера были разделены на 27 участков (каждый в 150 сажений) и розданы казной в аренду частным лицам – преимущественно евпаторийским купцам, с правом добычи соли в неограниченном количестве, но не менее 50 тыс. пудов в год. Владельцы пытались защитить свои бассейны плотинами от попадания в них сточных пресных вод, берега озера покрылись искусственными водоемами-бассейнами. Подобный метод ведения соледобычи дал позитивные результаты, и позволил существенно увеличить производительность.

В первое время промыслы процветали, но постепенно стали испытывать трудности связанные с неправильной эксплуатацией озера. Дело в том, что бассейнное и самосадочное производство извлекали из озера только поваренную соль, содержащиеся же в озерной рапе примеси, так называемые «горькие соли», возвращались обратно в озеро. Устроенные бассейны практически прекратили процесс естественного освежения озерной рапы морской водой. Согласно исследованиям в 1835 году в рапе Сакского озера содержалось 67% хлористого натрия, и только 33% горьких солей, то в 1873 году в ней было 44% хлористого натрия, и только 56% горьких солей. Таким образом, выделять поваренную соль становилось все труднее, продаваемая соль год от года все больше горчила, следовательно, переставала находить сбыт. С 70-х годов производство соли стало катастрофически падать [6, с. 24].

Настоящая революция в деле соледобычи Сакского озера произошла в 80-х годах XIX в. В 1883 г. Сакское озеро как водоем было отдано Министерством государственных имуществ целиком в аренду на срок до 1939 года, новому хозяину Егермейстеру двора его Императорского Величества, графу Ивану Петровичу Балашову.

Новый владделец И.П. Балашов, решил превратить соляной промысел в образцовый. В качестве примера были взяты знаменитые южно-французские соляные промыслы Камргы в Провансе. Для строительства бассейнового хозяйства он приглашает французского инженера, внимательно выслушав которого он соглашается, что для пополнения озера крепкой рапой нужно построить соединительный канал между Сасык-Сивашским и Сакским озерами. Тогда же началось сооружение нового большого бассейна по типу южно-французских промыслов. Безусловно, такое решение требовало больших усилий и финансовых затрат.

Деятельность инженеров и рабочих «балошовского» промысла за три десятилетия почти до неузнаваемости изменила весь режим жизнедеятельности озера, превратив его в сложное гидротехническое сооружение. В 1855 году, через пересыпь, отделяющую озеро от моря, был прорыт канал, по которому через специальный шлюз регулярно могла подаваться морская вода с нормальным содержанием хлорида натрия, этот же канал позволял отводить лишнюю воду обратно в море.

Администрация промысла позаботилась также о том, чтобы в озеро не попадала пресная вода из атмосферных осадков. Промысел начал строить вододерживающие дамбы – главная из которых Михайловская была построена в 1894 году. В 1895 году на Сакской пересыпи прорыт канал для подпитки Сакского озера морской водой. Также, отводились неиспользованные так называемые «маточные рассолы», которые раньше просто сбрасывались обратно в озеро, повышая в нем содержание горьких солей и понижая концентрацию поваренной. Все эти усилия привели к восстановлению соляного и водного баланса озера.

В 1896 году площадь садочных бассейнов достигла 90 десятин, они давали около трех миллионов пудов соли за сезон. Хозяин промыслов имел чистой прибыли свыше 100000 рублей ежегодно.

В 1912 году на Всемирной выставке в Париже, крымская морская соль получила первую золотую медаль. Тогда же морскую соль впервые представили широкой общественности, и она вызвала всеобщий восторг.

Рост потребности в крымской соли, развитие химии послужили толчком к исследованию соляных озер учеными. В 1915 году в Москве на средства департамента земледелия И.Каблуков и А. Каблуков [3] выпустили книгу «Крымские соляные озера» (о добычании из них натриевых и калийных солей). Следует упомянуть, что Российская Академия наук в 1915 году командировала в Саки В.Ильинского для организации производства брома, хлористого магния и др. Ильинский успешно свою миссию выполнил, получив 80 лет назад первый российский бром. В городе Саки жили и работали многие известные деятели науки, выдающиеся врачи, сохранились данные о пребывании здесь Н. Бурденко, А. Ферсмана, Н. Курнакова, А. Пельша, Б. Перфильева, В. Предтеченского, А. Малахова [7]. В начале XX века соляной промысел успешно работал и разрастался, Сакое озеро за это время превратилось в сложнейшее гидротехническое сооружение, с дамбами и каналами. Сбор соли проходил до конца ноября, обеспечивая более 40% нужд Российской Империи.

ВЫВОДЫ

Сасык, как и почти все крымские озера-лиманы, является ценнейшим источником соли и целебной грязи. Еще в античные времена здесь проводилась активная добыча соли. Начиная с XVI века крымское озеро Сасык-Сиваш снабжало солью большую часть территории Украины. С приходом Российской империи ситуация изменилась – соль начали поставлять и в северные регионы. Во второй половине XIX века соляной промысел на озере Сасык-Сиваш начал интенсивно развиваться, расширилась площадь садочных бассейнов, изменилась в целом и технология выращивания соли, увеличилась производительность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Агарков В.И. Саки, краткий путеводитель, карманный гид / Севастополь «Библикс» 2007. – 90 с.
2. Ена В.Г. Краткий географический словарь Крыма. - Симферополь: Бизнес-Информ, 2009. – 264 с.
3. Каблуков И.А., Каблуков А.С. Крымские солёные озера М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнеревъ и К, 1915. – 107 с.
4. Поверхностные водные объекты Крыма (справочник) / А.А. Лисовский. – Симферополь: Рескомводхоз АРК, 2004. – 114 с.
5. Пупкова Н. Розовое золото Крыма / Комсомольская правда // 23.08.2018. – С. 3.
6. «Саки – старейший курорт России». – Саки, 2017. – 320 с.
7. Тимченко, З. В. Организация экскурсионной деятельности (теория и практика) [Текст] : учеб. пособие / З.В. Тимченко ; Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины, Национальная академия природоохранного и курортного строительства. – Симферополь : Доля, 2013. – 418 с.
8. Храпунов И.Н. Древняя история Крыма. Издание второе, переработанное и дополненное / И.Н.Храпунов. - Симферополь: Доля, 2005. – 272 с.

EDITORIAL BOARD

Archil Prangishvili

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor.

Avtandil Silagadze

Correspondent committee-man of National Academy of Georgia. Tbilisi University of International Relationships. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Badri Gechbaia

Batumi Shota Rustaveli State University. Head of Business Administration Department. PhD in Economics, Associate Professor.

Lamara Qoqiauri

Georgian Technical University. Member of Academy of Economical Sciences. Member of New York Academy of Sciences. Director of first English school named "Nino". Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Lia Eliava

Kutaisi University. Economic expert in the sphere of economy and current events in financial sector. Full Professor. PhD in Business Administration.

Liana Ptaschenko

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. Doctor of Economical Sciences. Professor

Paata Koguashvili

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor. Academician. Member of Georgia Academy of Sciences of Agriculture.

Sergei S. Padalka

Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Department of Contemporary History and Policy at the Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine.

Tamar Didbaridze

Tbilisi State Medical University, First University Clinic. PhD in MD.

International Advisory and Editorial Board

Australia

Shahid Khan

Monash Business School. Sessional Lecturer. PhD in Management.

Vikash Ramiah

UNISA School of Commerce. Associate Professor. PhD in Applied Finance.

Azerbaijan

Abbas İsmayılov

Azerbaijan State Agricultural University. Associate Professor. PhD in Biology Science.

Amir V. Aliyev

Ministry of Health of Azerbaijan Republic Lung Diseases Department. Guba District Central Hospital Head of Department. PhD of Medicine

Araz Manucheri-Lalen

Associated Professor, PhD Department of Psychiatry, Azerbaijan Medical University.

Azer K. Mustafayev

Turan Medical Clinic. Cardiologist. PhD in Medicine. Azerbaijan.

Beykas Seyfulla Xidirov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Head of department. Doctor of Economical Sciences

Djamil Alakbarov

A researcher at the Research Institute for Lung Diseases. PhD in medicine. Azerbaijan

Elchin Suleymanov

Baku Engineering University. Associate Professor of Department Finance. PhD in Economy.

Elmira Valiyeva

Azerbaijan State Agrarian University Senior teacher of the Chair of Languages.

Elshan Mahmud Hajizade

Cabinet of Ministers of Azerbaijan Republic. Head of department. Doctor of Economic Science. Professor.

Emin Mammadzade

Institute of Economics of ANAS. Economic institute. Phd in Economy. Associate professor.

Farda Imanov

ANAS. Geography Institute. Doctor of Geography Sciences. Professor.

Garib Mamedov

National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic. Academician-secretary of the Department of Agrarian Sciences of ANAS, Academician of ANAS. Doctor of Biological Sciences.

Heyder Guliyev

Azerbaijan State Agricultural University. English Teacher. PhD in Philology

Ibrahim Gabibov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor

Jamala Mursalova

Azerbaijan National Academy of Sciences. Genetic Resources Institute. PhD BS.

Lala Bekirova

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Azerbaijan National Aviation Academy. PhD.TS

Leyla I. Djafarova

Clinic "Medium" Baku. Doctor of Medical Sciences. Professor

Mahmud Hajizade

Sector Director of State Fund for Information Technology Development of the Ministry of Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan, Ministry of Transport, Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan.

Rafiq Gurbanov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor

Ramiz Gurbanov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor

Ramiz Mammadov

ANAS. Geography Institute. Doctor of Technical Sciences. Professor. Academician.

Rashad G. Abishov

Dental Implant Aesthetic Center Harbor Hospital, Azerbaijan State Doctors Improvement Institute. PhD. Azerbaijan.

Rena Gurbanova

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Associate Professor. PhD in Chemistry.

Sadagat V. Ibrahimova

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Academician Doctor of Economical Sciences. PhD

Sayyara Ibadullayeva

Institute of Botany. National Academy of Sciences. Professor. PhD in Biological Sciences.

Sevinj Mahmudova

Azerbaijan State Agrarian University. PhD. Researcher.

Tarbiz Nasrulla Aliyev

Innovation Center of National Academy of Azerbaijan Republic. The deputy of director. Doctor of Economical Sciences. Professor

Tariel Omarov

Azerbaijan Medical University. Department of surgical diseases. PhD in Medicine

Tofig Ahmadov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences. Professor

Tofig Yusif Baharov

Azerbaijan State Oil Company. Scientific Research Institute. Head of department. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences

Tofig Samadov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor.

Tubukhanum Gasimzadeh

National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic. Scientific Secretary of the Department of Agrarian Sciences of ANAS. PHD in Biological Sciences, Associate Professor.

Vusal ismailov

"Caspian International Hospital". Orthopedics Traumatology Expert. MD. Azerbaijan.

Zakir Aliyev

RAPVHN and MAEP. PhD in Agricultural Sciences, Professor of RAE academician.

Zakir Eminov

ANAS. Geography Institute. Doctor of Geography Sciences. Associate Professor.

Bahrain**Osama Al Mahdi**

University of Bahrain, Bahrain Teachers College. Assistant Professor. PhD, Elementary Education and Teaching

Bangladesh**Muhammad Mahboob Ali**

Daffodil International University. Department of Business Administration . Professor.

Belarus**Helena Kallaur**

Polessky State University. MD. Associate Professor

Tanua Teterinets

Belarusian State University of Agricultural Technology. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

Vladimir Yanchuk

Belarus State University. Professor. Academy of Postgraduate Education. PhD in Social Psychology.

Brazil**Paulo Cesar Chagas Rodrigues**

Federal Institute of Education, Science and Technology of Sao Paulo. Professor. PhD in Mechanical Engineering.

Bulgaria**Desislava Stoilova**

South-West University " Neofit Rilski". Vice Dean of Faculty of Economics. Associate Professor. PhD in Finance.

Eva Tsvetanova

Tsenov Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria Department of Strategic Planning. Head assistant professor. PhD in Economy.

Jean-François Rougé

University of technology Sofia. Professor researcher. PhD in Management.

Jean-François Rougé

University of Technology, Sofia. PhD in Business law

Milena Kirova

Sofia University "St. Kliment Ohridski". Professor. PhD in Philology.

Croatia

Dragan Čišić

University of Rijeka. Faculty of Maritime Studies. Full professor. PhD in Logistics, e-business.

Egypt

Abdelbadeh Salem

Professor at Faculty of Computer and Information Science, Ain Shams University.

France

Michael Schaefer

L'Association 1901 SEPIKE International, Président at SEPIKE International. PhD of Economical Sciences

Georgia

Ana Chkheidze

Georgian Technical University. Department of Georgian Philology and Media Technologies. PhD.

Anzor G. Abralava

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Sologashvili

State University named Akaki Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Osepashvili

Professor of Journalism and Mass Communication TSU (Tbilisi State University), Head MA Program "Media and New Technology"

Eka Avaliani

International Black Sea University. Associate Professor. PhD in History.

Eka Darchiashvili

Tbilisi State University named after Sv. Grigol Peradze. Assistant of professor. PhD in BA.

Ekaterine Maghlakelidze

The University of Georgia, Associated professor, Business, Economics and Management School.

Enene Menabde-Jobadze

Georgian Technical University. Academical Doctor of Economics.

Eter Bukhnikashvili

Dental clinic "NGM-Innovation Dental". The doctor-stomatologist. PhD in Medicine.

Evgeni Baratashvili

Georgian Technical University. Head of Economic and Business Department. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

George Jandieri

Georgian Technical University; Chief scientist, Institute of Cybernetics of the Georgian Academy. Full Professor

George Malashkhia

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Gulnara Kiliptari

Tbilisi State Medical University. Head of ICU department. Associate professor.

Irma Makharashvili

Caucasus International University. Dean of Business Faculty. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Ketevan Goletiani

Batumi Navigation Teaching University. Dean of Logistics Faculty. Batumi Shota Rustaveli State University. Doctor TS, Professor.

Larisa Korghanashvili

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor

Lia Matchavariani

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor, Faculty of Exact & Natural Sciences (Geography Dep.)

Loid Karchava

Doctor of Business Administration, Association Professor at the Caucasus International University, Editor-in-Chief of the international Scientific Journal "Akhali Ekonomisti" (The New Economist)

Maia Kapanadze

Georgian State University named Javaxashvili. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

Mariam Darbaidze

Davit Aghmashenebeli National Defense Academy of Georgia. The Head of Education Division. PhD in Biology.

Mariam Kharashvili

Iliia State University. Asistent Professor. PhD MD.

Mariam Nanitashvili

Executive Director - Wise Development LTD (Training Centre). Associated Professor at Caucasus University. PhD in Economics

Nana Shoniya

State University of Kutaisi named Akakhi Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full professor

Natia Beridze

LEPL National Environmental Agency of Georgia, Invited Expert at International Relations and PR Division. PhD study in Political Science.

Nelli Sichinava

Akaki Tsereteli State University . Associate. Professor. PhD

Nino Didbaridze

Microbiology and Immunology Department. Immunologi Direction. Tbilisi State Medical University. PhD MD.

Nino Gogokhia

Tbilisi State Medical University. Head of Laboratory the First University Clinic. Professor

Nino Pirskhelani

Associated Professor of Department of Molecular and Medical Genetics of Tbilisi State Medical University.

Omari Omarimu

Tbilisi State University named Iv. Javakhishvili. Doctor of Chemical Sciences Professor

Rati Abuladze

St. Andrew the first-called Georgian University of the Patriarchate of Georgia. Faculty of Economics and Eusiness Edministration. Manager of the Faculty Quality Assurance Office. PhD in Business Administration.

Rusudan G. Kutateladze

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Rusudan Sujashvili

New Vision University. School of Medicine. Professor,

Simon Nemsadze

Georgian Technical University . Doctor of Technical Sciences. Full Professor

Tamar Giorgadze

Tbilisi State Medical University. Department of Histology, Cytology and Embryology. Assistant Professor.

Tamara Okropiridze

University "Geomed" Department of Dentistry , Doctor of Medical Sciences. Full Professor

Tamila Armania-Kepuladze

Akaki Tsereteli State University. Department of Economics. PhD in Economic.

Tengiz Museliani

Georgian Technical University. Academic Doctor of Technical Sciences. Associate Professor

Timuri Babunashvili

Georgian Business Academy of Science. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Vaxtang S. Datashvili

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

Vladimer Papava

Tbilisi State Medical University. Assistant-Professor. PhD. MD.

Zaira Gudushauri

Georgian-Azerbaijan University named G.Aliyev. Assosiate Professor. PhD. ES.

Germany**Hans-Juergen Zahorka**

Assessor jur., Senior Lecturer (EU and International Law, Institutions and Economy), Chief Editor of "European Union Foreign Affairs Journal", LIBERTAS - European Institute, Rangendingen

Alexander Dilger

University of Münster. Professor of Business Economics. PhD in Economy.

Greece**Margarita Kefalaki**

Communication Institute of Greece. PhD in Cultural Communication. President of Institute.

Hungary**Nicasia Picciano**

Central European University. Department of International Relations and European Studies.

India**Prasanta Kumar Mitra**

Sikkim Manipal Institute of Medical Sciences. Department of Medical Biotechnology. PhD in Biochemistry.

Samant Shant Priya

Lal Bahadur Shastri Institute of Management, New Delhi, Associate Professor in Philosophy PhD in **Marketing**.

Sonal Purohit

Jain University, Center for Management Studies, Assistant Professor, PhD in Business Administration, Life Insurance, Privatization.

Varadaraj Aravamudhan

Measi Institue of Management. Associate Professor. PhD in Management.

Iran

Azadeh Asgari

Asian Economic and Social Society (AESS). Teaching English as a Second Language. PhD

Italy

Simona Epasto

University of Macerata. Department of Political Science, Communication and International Relations. Tenured Assistant Professor in Economic and Political Geography. PhD in Economic and Political Geography

Donatella M. Viola

London School of Economics and Political Science, London, Assistant Professor in Politics and International Relations at the University of Calabria, Italy. PhD in International Relations.

Jordan

Ahmad Aljaber

President at Gulf University. German Jordan University, Founder / Chairman of the Board. Ph.D in Computer Science

Ahmad Zamil

Middle East University (MEU). Business Administration Dept. Associate Professor. PhD Marketing

Ikhlas Ibrahim Altarawneh

Al-Huessian Bin Talal University. Business Department. Full Professor in Human Resource Management.

Asmahan Majed Altaher

Arab Academy for Banking and Financial Sciences. Associate Professor. PhD in Management Information System.

Sadeq AlHamouz

Middle East University (MEU). Head Computer Information Systems. PHD. Computer Science.

Kazakhstan

Alessandra Clementi

Nazarbayev University School of Medicine. MD, GP. Assistant Professor of Medical Practice and Family Medicine

Altinay Pozilova

Sirdarya University. Associated professor. PhD in Pedagogy Science.

Anar Mirzagalieva

Vice-Rector for Teaching and Studies – East Kazakhstan State University named S.Amanzholov

Anna Troeglazova

East Kazakhstan State University named Sarsen Amanjolv. PhD

Gulmira Zhurabekova

Marat Ospanov West-Kazakhstan State Medical Academy. Department of Human Anatomy. Associate Professor

Guzel Ishkinina

Ust-Kamenogorsk, Russian Economy University G. Plekhanov, Associate Professor, PhD in Economic science.

Marina Bobireva

West Kazakhstan State Medical University named Marat Ospanov. PhD

Niyazbek Kalimov

Kostanay Agricultural Institution. PhD

Nuriya Kharissova

State University of Karaganda. Associate Professor of Biological Science

Nikolay Kurguzov

State University of Pavlodar named S. Toraygirova. PhD. Professor.

Oleg Komarov

Pavlodar State Pedagogical Institute. Professor of Department of Economics, Law and Philosophy. PhD in Sociology,

Libya

Salaheddin Sharif

University of Benghazi, International Conference on Sports Medicine and Fitness, Libyan Football Federation- Benghazi PhD in Medicine (MD)

Latvia

Tatiana Tambovceva

Latvian Council of Science. Riga Technical University. Associate Professor at Riga Technical University

Lithuania

Agne Simelyte

Vilnius Gediminas Technical University, Associate professor. Phd in Social Sciences (Management)

Ieva Meidute – Kavaliauskiene

Vilnius Gediminas Technical University. Vice-dean for Scientific Research

Vilma (Kovertaite) Musankoviene

e-Learning Technology Centre. Kaunas University of Technology. PHD

Laura Uteryte

Vilnius Gediminas Technical University (VGTU). Head of Project Manager at PI Gintarine Akademy. PhD in Economy.

Loreta (Gedminaitė) Ulvydiene

Professor of Intercultural Communication and Studies of Translation. Vilnius University. PHD

Malaysia**Anwarul Islam**

The Millennium University. Department of Business Administration. Associate Professor.

Kamal Uddin

Millennium University, Department of Business Administration. Associate Professor. PhD in Business Administration.

Morocco**Mohammed Amine Balambo**

Ibn Tufail University, Aix-Marseille University. Free lance. Consultant and Trainer. PhD in Philosophy. Management Sciences, Specialty Strategy and Logistics.

Nigeria**Bhola Khan**

Yobe State University, Damaturu. Senior Lecturer and Head, Dept. of Economics. PhD in Economics.

Norway**Svitlana Holovchuk**

PhD in general pedagogics and history of pedagogics.

Pakistan**Nawaz Ahmad**

The Aga Khan University. Chief Examiner. PhD in Management.

Poland**Grzegorz Michalski**

Wroclaw University of Economics. Faculty of Engineering and Economics. PhD in economics. Assistant professor.

Jonathan Ψ Britmann

Ministry of Health of Poland. Polish Society of Clinical Psychology. Ph.D., DMSc., Psychiatry

Kazimierz Waluch

Pawel Wlodkowic University College in Plock, Assistant Professor at the Faculty of Management. PhD in Economy.

Maciej Urbaniak

The Lodz University. Head of Logistics Department and Team of Improvement of Operational Processes Faculty of Management .

Robert Pawel Suslo

Wroclaw Medical University, Public Health Department, Health Sciences Faculty, Adjunct Professor of Gerontology Unit. PhD MD.

Qatar**Mohammed Elgammal**

Qatar University. Assistant Professor in Finance. PhD in Finance

Romania**Camelia Florela Voinea**

University of Bucharest, Faculty of Political Science, Department of Political Science, International Relations and Security Studies. PhD in Political Sciences.

Odette (Buzea) Arhip

Ecological University Bucuresti. Professor at Ecological University. PhD.

Russia**Alexander A. Sazanov**

Leningrad State University named A.S. Pushkin. Doctor of Biological Sciences. Professor

Alexander N. Shendalev

State Educational Institution of Higher Education. Omsk State Transport University. Associate Professor

Andrey Latkov

Stolypin Volga Region Institute of Administration, Ranepa. Sc.D. (Economics), Ph.D. (Politics), professor,

Andrei Popov

Director "ProfConsult Group". Nizhniy Novgorod Region. PhD

Anton Mosalyov

Russian State University of Tourism and Service. Associate Professor

Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. Vice Rector. PhD, Russian History

Catrin Kolesnikova

Samara Architectural and Constructional University. PhD

Ekaterina Kozina

Siberia State Transportation University. PhD

Elena Klemenova

South Federal University of Russia. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Galina Kolesnikova

Russian Academy of Natural Sciences and International Academy of Natural History. Taganrog Institute of Management and Economics. Philologist, Psychologist, PhD

Galina Gudimenko

Orel State Institute of Economics and Trade. Department of History, Philosophy, Advertising and Public Relations. Doctor of Economical Sciences. Professor.

Grigory G. Levkin

Siberian State Automobile and Highway Academy. Omsk State Transport University. PHD of Veterinary Sciences

Gyuzel Ishkinina

Ust-Kamenogorsk affiliation of G. Plekhanov Russian Economy University / Associate Professor, Business, Informatics, Jurisprudence and General Studies sub-department. PhD in Economic science.

Irina V. Larina

Federal State Educational Institution of Higher Professional Education. Associate Professor

Irina Nekipelova

M.T. Kalashnikov Izhevsk State Technical University. Department of Philosophy. PhD

Larisa Zinovieva

North-Caucasus Federal University. PHD. Pedagogical Science. Associate Professor

Liudmila Denisova

Department Director at Russian State Geological Prospecting University. Associate Professor

Lyalya Jusupova

Bashkir State Pedagogical University named M. Akmully. PHD Pedagogical Science. Associate Professor

Marina Sirik

Kuban State University. Head of the Department of Criminal Law, Process and Criminalistics of the State Pedagogical University. PhD in Legal Sciences.

Marina Volkova

Research Institute of Pedagogy and Psychology. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Natalia Litneva

Orlov State Institute of Economy and Trade. Volga Branch of The Federal State Budget Educational Institution of Higher Professional Education

Nikolay N. Efremov

Institute of Humanitarian Research and the Russian Academy of Sciences. Doctor of Philology. Research Associate

Nikolay N. Sentyabrev

Volgograd State Academy of Physical Culture. Doctor of Biological Sciences. Professor. Academician.

Olga Ovsyanik

Plekhanov Russian Economic University, Moscow State Regional University. Doctor in Social Psychology.

Olga Pavlova

Medical University named Rehabilitation, Doctors and Health, Professor of the Department of Morphology and Pathology, Doctor of biological sciences, physiology

Sergei N. Fedorchenko

Moscow State Regional University of Political Science and Rights. PhD

Sergei A. Ostroumov

Moscow State University. Doctor of Biological Science. Professor

Svetlana Guzenina

Tambov State University named G.R. Derzhavin. PhD in Sociology

Tatiana Kurbatskaya

Kamsk State Engineering – Economical Academy. PhD

Victor F. Stukach

Omsk State Agrarian University. Doctor of Economical Sciences. Professor

Yuriy S. Gaiduchenko

Omsk State Agrarian University. Associate Professor. PhD in Veterinary Science. Russia.

Zhanna Glotova

Baltic Federal University named Immanuel Kant, Ph.D., Associate Professor.

Saudi Arabia

Ikhlas (Ibrahim) Altarawneh

Ibn Rushd College for Management Sciences. PHD Human Resource Development and Management. Associate Professor in Business Administration

Salim A alghamdi

Taif University. Head of Accounting and Finance Dept. PhD Accounting

Serbia**Aleksandra Buha**

University of Belgrade. Department of toxicology "Akademik Danilo Soldatović", Faculty of Pharmacy

Jane Paunkovic

Faculty for Management, Megatrend University. Full Professor. PhD, Medicine

Jelena Purenovic

University of Kragujevac . Faculty of Technical Sciences Cacak . Assistant Professor . PhD in NM systems.

Sultanate of Oman**Nithya Ramachandran**

Ibra College of Technology. Accounting and Finance Faculty, Department of Business Studies. PhD

Rustom Mamlook

Dhofar University, Department of Electrical and Computer Engineering College of Engineering. PhD in Engineering / Computer Engineering. Professor.

Sweden**Goran Basic**

Lund University. Department of Sociology. PhD in Sociology. Postdoctoral Researcher in Sociology.

Turkey**Mehmet Inan**

Turkish Physical Education Teachers Association. Vice president. PhD in Health Sciences, Physical Education and Sport Sciences

Muzaffer Sancı

University of Health Sciences. Tepecik Research and Teaching Hospital. Clinics of Gynecology and Obstetrics Department of Gynecologic Oncologic Surgery. Associated Professor.

Vugar Djafarov

Medical school at the University of Ondokuzmayıs Turkey. PhD. Turkey.

Yigit Kazancioglu

Izmir University of Economics. Associate Professor, PhD in Business Administration.

UK**Alan Sheldrake**

Imperial Collage. London University. Electrical Power Engineering Consultant. PhD

Christopher Vasilopoulos

Professor of Political Science at Eastern Connecticut State University. PhD in Political Science and Government.

Frances Tsakonas

International Institute for Education Advancement. Ceo & Founder. PhD in Philosophy.

Georgios Piperopoulos

Northumbria University. Visiting Professor, Faculty of Business and Law Newcastle Business School. PhD Sociology and Psychology.

Mahmoud Khalifa

Lecturer at Suez Canal University. Visiting Fellow, School of Social and Political Sciences, University of Lincoln UK. PhD in Social and Political Sciences

Mohammed Elgammal

Qatar University. Assistant Professor. PhD in Finance.

Stephan Thomas Roberts

BP Global Project Organisation. EI&T Construction Engineer. Azerbaijan Developments. SD 2 Onshore Terminal. Electrical engineer.

Ukraine**Alina Revtie-Uvarova**

National Scientific Center. Institute of Soil Structure and Agrochemistry named Sokolovski. Senior Researcher of the Laboratory, performing part-time duties of the head of this laboratory.

Alla Oleksyuk-Nexhames

Lviv University of Medicine. Neurologyst at pedagog, pryvaty refleksoterapy. MD PD.

Anna Kozlovska

Ukrainian Academy of Banking of the National Bank of Ukraine. Associate Professor. PhD in Economic.

Bogdan Storokha

Poltava State Pedagogical University. PhD

Dmytro Horilyk

Head of the Council, at Pharmaceutical Education & Research Center. PhD in Medicine.

Galina Kuzmenko

Central Ukrainian National Technical University, Department of Audit and Taxation, Associate Professor. PhD in Economy.

Hanna Huliaieva

Institute of Microbiology and Virology, NASU, department of phytopatogenic bacteria. The senior research fellow, PhD in Biology.

Irina Skripchenko

Dnepropetrovsk State Academy of Physical Culture and Sports. Department of Water Sports. Associate Professor. PhD.

Katerina Yagelskaya

Donetsk National Technical University. PhD

Larysa Kapranova

State Higher Educational Institution «Priazovskiy State Technical University» Head of the Department of Economic Theory and Entrepreneurship, Associate Professor, PhD in Economy,

Lesia Baranovskaya

National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", PhD, Associate Professor.

Liliya Roman

Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of the Bukovinian State Medical University. Associate professor, PhD in Philology,

Lyudmyla Svistun

Poltava national technical Yuri Kondratyuk University. Department of Finance and Banking. Associated Professor.

Mixail M. Bogdan

Institute of Microbiology and Virology, NASU, department of Plant of viruses. PhD in Agricultural Sciences.

Nataliya Bezrukova

Yuri Kondratyuk National Technical University. Associate Professor, PhD in Economic.

Oleksandr Voznyak

Hospital "Feofaniya". Kyiv. Head of Neurosurgical Centre. Associated Professor

Olena Cherniavska

Poltava University of Economics and Trade, Doctor of Economical Sciences. Professor

Olga F. Gold

Ukrainian National University named I.I. Mechnikov. PhD

Roman Lysyuk

Assistant Professor at Pharmacognosy and Botany Department at Danylo Halytsky Lviv National Medical University

Stanislav Goloborodko

Doctor of Agricultural Sciences, Senior Researcher. Institute of Agricultural Technologies of Irrigated Agriculture of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

Svetlana Dubova

Kyiv National University of Construction and Architecture. Department of Urban Construction. Associate Professor. PhD in Technical Sciences.

Victoriya Lykova

Zaporizhzhya National University, PhD of History

Victor P. Mironenko

Doctor of Architecture, professor of department "Design of architectural environment", Dean of the Faculty of Architecture of Kharkov National University of Construction and Architecture (KNUCA), member of the Ukrainian Academy of Architecture

Yuliia Mytrokhina

Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhaylo Tugan-Baranovsky., PhD in Marketing and Management. Associate Professor

Yulija M. Popova

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. PhD in Economic. Associated professor

Crimea

Lienara Adzhyieva

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (branch). PhD of History. Associate Professor

Oksana Usatenko

V.I. Vernadsky Crimean Federal University. Academy of Humanities and Education (branch). PhD of Psychology. Associate Professor.

Oleg Shevchenko

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Humanities and Education Science Academy (branch), Associate Professor. PhD in Social Philosophy

Tatiana Scriabina

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (filial branch). PhD of Pedagogy. Associate Professor

United Arab Emirates

Ashok Dubey

Emirates Institute for Banking & Financial Studies, Senior faculty. Chairperson of Academic Research Committee of EIBFS. PhD in Economics

Hafiz Imtiaz Ahmed

Assistant Professor & Director of Professional Enrichment, New York Institute of Technology (NYIT), Abu Dhabi. PhD in Accounting & Finance.

Haitham Hobanee

College of Business Administration, Abu Dhabi University, PHD.

USA**Ahmet S. Yayla**

Adjunct Professor, George Mason University, the Department of Criminology, Law and Society & Deputy Director, International Center for the Study of Violent Extremism (ICSVE), PhD in Criminal Justice and Information Science

Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. National Research University – Higher School of Economics. Russian Federation

Christine Sixta Rinehart

Academic Affairs at University of South Carolina Palmetto College. Assistant Professor of Political Science. Ph.D. Political Science

Cynthia Buckley

Professor of Sociology at University of Illinois. Urbana-Champaign. Sociological Research

Medani P. Bhandari

Akamai University. Associate professor. Ph.D. in Sociology.

Mikhail Z. Vaynshteyn

Lecturing in informal associations and the publication of scientific articles on the Internet. Participation in research seminars in the "SLU University" and "Washington University", Saint Louis

Nicolai Panikov

Lecturer at Tufts University. Harvard School of Public Health. PhD/DSci, Microbiology

Rose Berkun

State University of New York at Buffalo. Assistant Professor of Anesthesiology, PhD. MD

Tahir Kibriya

Director technical / senior engineering manager. Black & Veatch Corporation, Overland Park. PhD Civil Engineering.

Yahya Kamalipour

Dept. of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University Greensboro, North Ca. Professor and Chair

Department of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University. PhD

Wael Al-Husami

Lahey Hospital & Medical Center, Nardone Medical Associate, Alkhaldi Hospital, Medical Doctor, International Health, MD, FACC, FACP

Uruguay**Gerardo Prieto Blanco**

Universidad de la República. Economist, Associate Professor . Montevideo.

Uzbekistan**Guzel Kutlieva**

Institute of Microbiology. Senior Researcher. PhD in BS.

Shaklo Miralimova

Academy of Science. Institute of Microbiology. PhD in BS.

Shukhrat Yovkochev

Tashkent State Institute of Oriental Studies. Full professor. PhD in political sciences.

Honorary editorial board members:**Agaheydar Seyfulla Isayev**

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Economical Sciences. Professor.

Jacob Meskhia

Tbilisi State University. Faculty of Economics and Business. Full Professor.

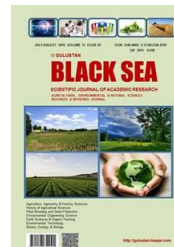
Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals with subjects which are mentioned below:

SOUTHERN CAUCASUS SCIENTIFIC JOURNALS

Black Sea Scientific Journal of Academic Research has ISSN, E-ISSN and UDC numbering:
 ISSN: 1987-6521 (Print), E-ISSN: 2346-7541 (Online), DOI prefix:10.23747, UDC: 551.46 / (051.4)/B-64

AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES

- Agriculture, Agronomy & Forestry Sciences
- History of Agricultural Sciences
- Plant Breeding and Seed Production
- Environmental Engineering Science
- Earth Sciences & Organic Farming
- Environmental Technology
- Botany, Zoology & Biology



SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES

- Historical Sciences and Humanities
- Psychology and Sociology Sciences
- Philosophy and Philology Sciences
- History of Science and Technology
- Social Science
- Pedagogy Science
- Politology
- Geography
- Linguistics



MEDICINE, VETERINARY MEDICINE, PHARMACY AND BIOLOGY SCIENCES

- Clinical Medicine
- Prophylactic Medicine
- Theoretical Medicine
- Stomatology & Dentistry
- Veterinary Medicine and Zoo
- Drug Technology and Organization of Pharmaceutical Business
- Pharmaceutical Chemistry and Pharmacology
- Standardization and Organization of Medicines Production
- History of Pharmacy
- Innovations in Medicine
- Biophysics and Biochemistry
- Radiology and Microbiology
- Molecular Biology and Genetics
- Botany and Virology
- Microbiology and Hydrobiology
- Physiology of Plants, Animals and Humans
- Ecology, Immunology and Biotechnology
- Virology and Immunology
- History of Biology
- Entomology



TECHNICAL AND APPLIED SCIENCES

- Applied Geometry, Engineering Drawing, Ergonomics and Safety of Life
- Machines and Mechanical Engineering
- History of Science and Technics
- Electrical engineering, Radio Engineering, Telecommunications, and Electronics
- Civil Engineering and Architecture
- Information, Computing and Automation
- Mining and Geodesy Sciences
- Metallurgy and Energy



Chemical Technology, Chemistry Sciences
 Technology of Food Products
 Technology of Materials and Products Textile and Light-load industry
 Machinery in Agricultural Production
 History of Art
 Project and Program Management
 Innovative Technologies
 Repair and Reconstruction
 Materials Science and Engineering
 Engineering Physics
 Mathematics & Applied Mathematics

REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE

History of tourism
 Theoretical and methodological foundations of tourism and recreation
 Tourist market , its current state and development forecasts
 Training and methodological support

ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES

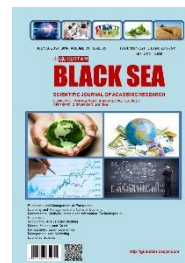
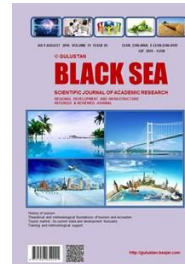
Economics and Management of Enterprises
 Economy and Management of a National Economy
 Mathematical Methods, Models and Information Technologies in Economics
 Accounting, Analysis and Auditing
 Money, Finance and Credit
 Demography, Labor Economics
 Management and Marketing
 Economic Science

LEGAL AND POLITICAL SCIENCE

Theory and History of State and Law
 International Law
 Branches of Law
 Judicial System and Philosophy of Law
 Theory and History of Political Science
 Political Institutions and Processes
 Political Culture and Ideology
 Political Problems of International Systems and Global Development

CONFERENCE NEWSLETTER

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL





ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI prefix: 10.23747; Global Impact factor 2016 – 1.7443

©Publisher: Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia.SCSJAR.

©Typography: Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia.SCSJAR.

Registered address: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

©Editorial office: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

Questions or comments?E-mail us at gulustanbssjar@gmail.com, caucasusblacksea@gmail.com

JOURNAL INDEXING

GENERAL IMPACT FACTOR 2017 – 1.9519
GLOBAL IMPACT FACTOR 2017 – 0.721
INTERNATIONAL SOCIETY OF INDEXING 2018 – 2.054



ISSN: 2298-0946; E-ISSN: 1987-6114; DOI prefix: 10.23747; UDC: 3/K-144

©**Publisher:** Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCSJAR.

Head and founder of organization: Namig Isayev. Academic Doctor in Business Administration.

©**Editorial office:** 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

Tel: +994 51 864 88 94; +994 55 241 70 12.

E-mail: gulustanbssjar@gmail.com, caucasusblacksea@gmail.com

Website: <http://sc-media.org/>

©**Typography:** Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCSJAR.

Registered address: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI Prefix: 10.23747

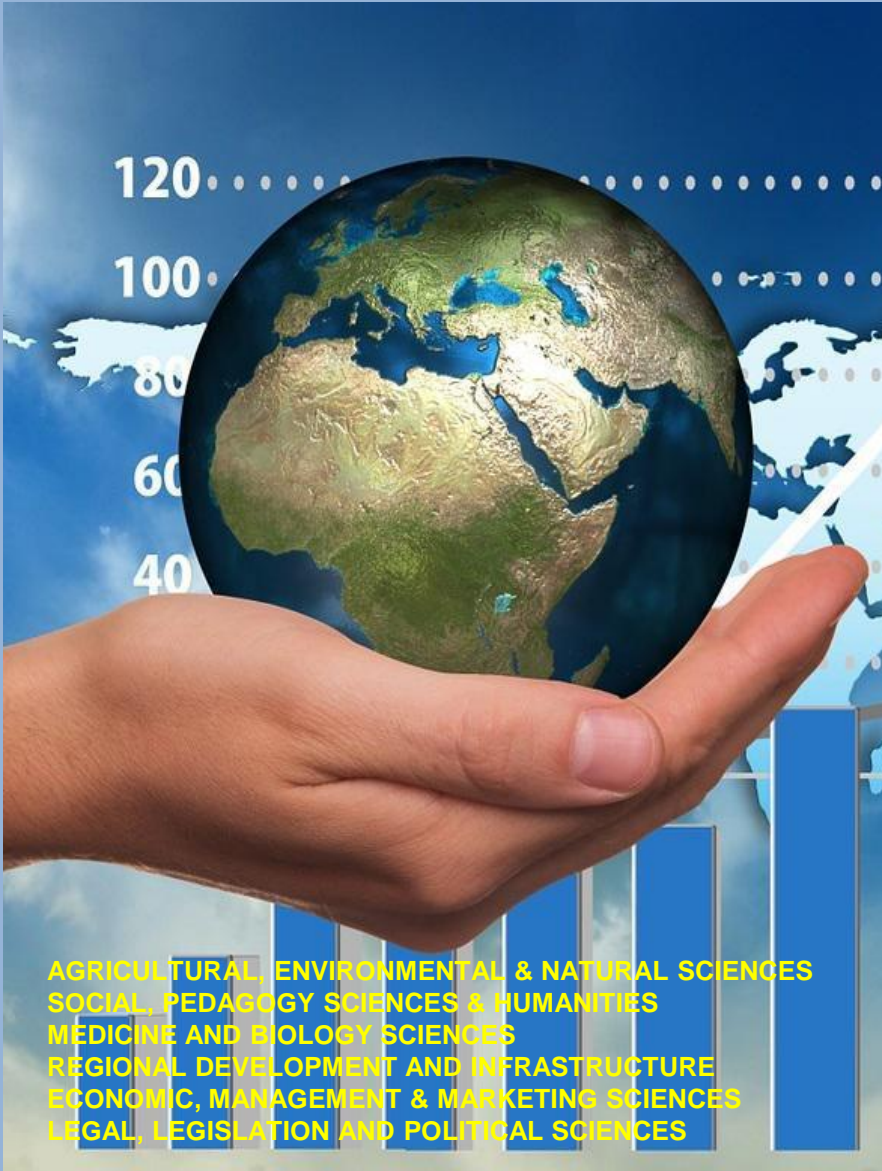
FEBRUARY 2019 VOLUME 29 ISSUE 02

© SC SCIENTIFIC JOURNALS

THE CAUCASUS

ECONOMIC & SOCIAL ANALYSIS JOURNAL

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL
REFEREED & REVIEWED JOURNAL



AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES
SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES
MEDICINE AND BIOLOGY SCIENCES
REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE
ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES
LEGAL, LEGISLATION AND POLITICAL SCIENCES



<http://sc-media.org/the-caucasus-sjarsc/>